

**II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE
SOSYAL YARDIM UYGULAMALARI**

Fatma Gökçe TEMUREN

**Yüksek Lisans Tezi
İktisat Anabilim Dalı**

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Büşra KARATAŞER

2020

T.C.
TEKİRDAĞ NAMIK KEMAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE
SOSYAL YARDIM UYGULAMALARI

Fatma Gökçe TEMUREN

İKTİSAT ANABİLİM DALI

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Büşra KARATAŞER

TEKİRDAĞ-2020

Her hakkı saklıdır.

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Hazırladığım Yüksek Lisans Tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, yazımda enstitü yazım kılavuzuna uygun davranıldığını taahhüt ederim.

21.12.2020

Fatma Gökçe TEMUREN

T.C.
TEKİRDAĞ NAMIK KEMAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Fatma Gökçe TEMUREN tarafından hazırlanan “II. Abdülhamid Döneminde Sosyal Yardım Uygulamaları” konulu YÜKSEK LİSANS Tezinin Sınavı, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Öğretim Yönetmeliği uyarınca 21.12.2020 Pazartesi günü saat 13:30’da yapılmış olup, tezin Kabul edilmesine OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞU ile karar verilmiştir.

Jüri Başkanı:	Dr.Öğr.Üyesi Büşra Karataşer	Kanaat: Başarılı	İmza:
Üye:	Doc.Dr. Muharrem ÖZTEL	Kanaat: Başarılı	İmza:
Üye:	Dr.Öğr.Üyesi Ertuğrul Üstün GEYİK	Kanaat: Başarılı	İmza:

Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu adına

...../...../20.....

Dr. Öğr. Üyesi Ali Faruk AÇIKGÖZ

Enstitü Müdürü V.

ÖZET

Kurum, Enstitü: Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

ABD : İktisat Anabilim Dalı

Tez Başlığı : II. Abdülhamid Döneminde Sosyal Yardım Uygulamaları

Tez Yazarı : Fatma Gökçe TEMUREN

Tez Danışmanı : Dr. Öğr. Üyesi Büşra KARATAŞER

Tez Türü, Yılı : Yüksek Lisans Tezi, 2020

Sayfa Sayısı : 106

Sosyal yardım uygulamaları, toplum refahının artmasında, gelir dağılımında oluşabilecek adaletsizlikleri ve yoksulluğu engellemede oldukça önemli bir yer oluşturmaktadır. Sosyal yardım, ihtiyaç sahibi kesimin zaruri ihtiyaçlarının karşılanması için devlet tarafından sağlanan nakdi ve aynı yardımları ifade etmektedir. Osmanlı coğrafyasında yaşanan değişimler ve gelişmelerin sonucunda ihtiyaç sahibi kesimin ihtiyaçlarında da değişiklikler ortaya çıkmıştır. II. Abdülhamid döneminde bu farklı ihtiyaçları karşılamak için birçok önlem alınmasıyla birlikte farklı hukuki düzenlemeler yapılmış ve bu düzenlemeleri hayata geçirmeye yönelik birçok kurum kurulmuştur. Bu çalışma, Osmanlı'da modern sosyal yardım uygulamalarıyla hatırlanan II. Abdülhamid dönemi ve bu dönemde günümüzdeki sosyal yardım uygulamalarının temelini oluşturan uygulamalar ve hala varlığını sürdüren bazı kurumların tarihini anlatmayı amaçlamaktadır. Osmanlı'da geleneksel ve modernize edilmiş uygulamaları bir çatı altında toplamayı planladığı için II. Abdülhamid Osmanlı tarihinde sosyal uygulamalar alanında önemli bir yer teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, Sosyal Politikalar, Tev'em Maaşı, Muhtacin Maaşı, Modernleşme.

ABSTRACT

Institution, Institute : Tekirdağ Namık Kemal University, Institute of Social Sciences

Department : Department Of Economics.

Thesis Title : Social Benefit Applications In The Period Of II. Abdulhamid

Thesis Author : Fatma Gökçe TEMUREN

Thesis Adviser : Assistant Professor Büşra KARATAŞER

Type of Thesis, Year : MA Thesis, 2020

Total Number of Pages : 106

Social benefits, plays on important role in preventing injustices and poverty that may occur in income distribution and increasing in society welfare. Social benefits refers to cash and in-kind assistance provided by the state to meet the necessary needs of the needy individuals. Changes in the Ottoman geography and as a result of the developments make a big changes in that people. During the reign of II. Abdulhamid with many precautions taken to provide these different needs. Different legal arrangements have been made with many institutions for implement these regulations. This study purpose to make attention that II. Abdulhamid period as remembered with social benefit projects in the Ottoman Empire. And explain the history of this social benefit projects today's situations which some of them are still exist. Because of he planned to gather traditional and modernized practices under a roof in the Ottoman Empire, II. Abdulhamid has an important place in the field of social practices in the Ottoman history.

Key Words: II. Abdulhamid, Social Policies, Tev'em Salary, Muhtacin Salary, Modernization.

ÖNSÖZ

Tez konusunu belirleme sürecinde fikirlerimi göz önünde bulunduran ve “II. Abdülhamid Döneminde Sosyal Yardım Uygulamaları” isimli tez çalışmamın her aşamasında bana yol gösteren, değerli fikirlerini ve tecrübelerini benimle paylaşan, benden kıymetli vaktini esirgemeyen saygıdeğer danışmanım Dr.Öğr.Üyesi Büşra KARATAŞER’e teşekkürlerimi bir borç bilirim. Ayrıca lisansüstü eğitimim süresince bana kattıkları her şey için diğer tüm üniversite hocalarıma da teşekkür ederim. Benimle her türlü zorluğa göğüs geren maddi ve manevi desteklerini benden hiçbir zaman esirgemeyen çok değerli aileme ve çok kıymetli dedem Nihat BÖLEN’e sonsuz teşekkür eder ve bu çalışmamı onlara ithaf ederim.

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
ÖZET	I
ABSTRACT	II
ÖNSÖZ	III
İÇİNDEKİLER	IV
TABLolar LİSTESİ	VI
KISALTMALAR	VII
GİRİŞ	1
1. XIX. YÜZYIL OSMANLI DEVLETİ’NİN YAPISI	4
1.1. Osmanlı Devleti’nin Son Dönemlerinde Mali ve İktisadi Yapı	4
1.1.1. Tarımsal Üretim ve Nüfus	8
1.1.2. II. Abdülhamid Dönemi’nde Sanayileşme Çabaları	13
1.1.3. Para, Banka ve Sermaye Piyasaları.....	16
2. II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ YOKSULLARA YARDIM AMACIYLA UYGULANAN POLİTİKALAR	19
2.1. Yoksulluk Kavramı	19
2.2. Osmanlı Toplumunda Yoksulluk ve Yoksullar	20
2.3. Yoksullukla Mücadele İçin Yapılan Sosyal Yardımlar	22
2.4. Sosyal Yardım Kavramı	26
2.5. Osmanlı’ Devleti’nin Modernleşme Döneminde Yapılan Sosyal Yardımlar...	27
2.6. II. Abdülhamid Dönemi’nde Sosyal Yardım İşleri	29
2.6.1. Muhtâcîn Maaşı Uygulaması	32
2.6.2. Tev’em Maaşı Uygulaması	40
2.6.3. Dul, Yetim ve Kimsesizlere Yapılan Yardımlar	44

2.6.4. Yaralı Askerler ve Şehit Ailelerine Yapılan Yardımlar.....	52
2.6.5. Kıtlıklara İlişkin Yapılan Yardımlar.....	55
2.6.6. Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklara İlişkin Yapılan Yardımlar.....	64
3. II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE ATİYYE-İ SENİYYELER.....	79
3.1. II. Abdülhamid Döneminde İhsan-ı Şahane ve Atiyye-i Seniyyeler.....	79
3.2. II. Abdülhamid Dönemi'nde Sosyal Yardımların Finansal Kaynakları.....	83
SONUÇ.....	88
KAYNAKLAR	90

TABLÖLAR LİSTESİ

Sayfa

Tablo 1: 20 Kanun-1 Sâni 1316 Tarihinde Vefat Eden Kâğıthane Darulferes Müdürü Mehmet Ağa'nın Bıraktığı Eşleri ve Yetimleri	50
Tablo 2: Tablo.2. II. Abdülhamid'in Hayır İşlerinin %'lik Türlerine Göre Dağılımı	83
Tablo 3: II. Abdülhamid Dönemi Bütçedeki Sosyal Yardım Ödemeleri (Kuruş)	86

KISALTMALAR

BOA, A. MKT. MHM	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadâret Mühimme Kalemi Evrakı
BOA, BEO	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-1 Âlî Evrak Odası
BOA, DH. MKT	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dâhiliye Nezareti
BOA, I. HUS	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Hususi
BOA, I. MMS	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi İradeler Meclis-i Mahsus
BOA, MF. MKT	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi Mektubî Kalemi
BOA, I. ML	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Maliye
BOA, ML. EEM	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti
BOA, MKT. MHM	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadâret Mektubî Kalemi
BOA, MV	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi Meclis-i Vükelâ Mazbataları
BOA, Y.A. HUS	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Sadâret Hususî Maruzât Evrakı
BOA, Y. EE	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Esas Evrakı
BOA, Y. MTV	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Mütenevvî Maruzât Evrakı
BOA, Y. PRK. AZJ	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Jurnaller
BOA, Y.PRK. EA. A	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Esas Evrakı
BOA, Y. PKR. HH	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende, Hazine-i Hassa
BOA, Y. PRK. SH	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende, Sıhhiye Nezâreti Maruzâtı
BOA, Y. PRK. UM	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende, Umum Vilayetler
BOA, ZB	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi Zabtiye Nezâreti Belgeleri

GİRİŞ

Toplum tarihi boyunca insanlar yoksulluk, muhtaçlık sebebiyle yapılacak sosyal yardımlara ihtiyaç duymuşlardır. Yoksulluk, yalnızca bir gelir noksanlığı, temel şehirselle hizmetlerden yoksun olma durumu olmamakla birlikte, aynı anda alt sosyal gruba dâhil bölgelerde yaşama, sağlıksız çevre şartlarında yaşantıyı devam ettirme, adalet, sağlık ve eğitim gibi hizmetlerinden daha az faydalanabilme gibi anlamları da ifade etmektedir (Tekeli, 2000: 145). Bu yönüyle bakıldığında toplum içinde, muhtaç halde olan kişilere devlet tarafından karşılıksız bir şekilde yapılan ayni-nakdi yardımlar, sosyal yardım içerisinde yoksullukla mücadele edilmesinde önemli bir katkı sağlamıştır.

İhtiyaç sahibi olanlara belirli sınırlar içinde maddi olan ve maddi olmayan özellikte, ayni ya da nakdi bir şekilde yapılan yardımlara II. Abdülhamid' in padişahlık döneminde oldukça geniş bir yer ayrılmış ve dönemde bu hususta gerçekleştirilen uygulamalar büyük önem teşkil etmiştir.

Sosyal yardım kavramı, farklı tanımlar ile tarihin ilk dönemlerinden beri varoluşunu korumaktadır. Fakat sosyal yardım kavramının ortaya çıkışının ne zaman olduğu kesin olarak bilinmese de sanayileşme döneminin bir ürünü olduğu düşünülmektedir. Bu yönden modern ifadeyle sosyal yardım kavramının, sanayileşme oluşumunda gelirin yeniden dağıtılması sürecinde fonksiyonellik elde eden bir aracı olduğu kaleme alınmaktadır (Karataş, 1999: 33-43).

Sosyal yardımlar aracılığı ile yoksullara yardım edilmesi, II. Abdülhamid'in saltanat dönemi boyunca dikkat edilen bir kavram iken, diğer bir yandan ise II. Abdülhamid'in saltanat dönemindeki uygulamalar ile günümüz Türkiye koşullarındaki sosyal yardım faaliyetlerinin de örnek zeminini oluşturan bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

II. Abdülhamid Dönemi'nde sosyal yardımların neden ortaya çıktığını ve neden önem arz ettiğini anlayabilmek için öncelikle dönemin sosyal ve mali koşulları da açıklanmalı, dönemin refah rejimi, sosyal yardım çerçevesindeki oluşumlar ve kavramlarda ele alınarak bir yol izlenmelidir.

XIX. yüzyıl sosyal devlet kavramının oluşmaya başladığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Değişen iktisadi, siyasi ve sosyal şartlar devletin rolünü de değiştirmiştir. Sanayileşmenin ve seri üretimin sosyal yapıya olan etkisi iktisadi yaşamı oldukça fazla değiştiren yeniliklerdir. Bu yeniliklerin etkisiyle bir yandan zenginlik artarken bu zenginlik artışı herkesi kapsayan bir durum olmamış ve fakir olanlar daha zor şartlar altında yaşamak zorunda kalmıştır. Büyük şehirler kurulmaya başlamış, sanayileşme artmış, bu büyük şehirlerin ve sanayi alanlarının kurulmasıyla da sosyal bağlantılar git gide zayıflamış ve halk birbirinden uzaklaşmıştır. Devlet ise bu koşullarda fakir ve muhtaç olan kimselerin koruyucusu olma rolünü üstlenmeye başlamıştır.

II. Abdülhamid döneminde sosyal yardım uygulamaları sadece yoksullara yönelik gerçekleştirilmemiş aynı zamanda engelliler de devletin yardım eli uzattığı gruplar arasında yerini almıştır. Bilhassa XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde engellilerin eğitimi Avrupa ülkelerinin de ilgilendiği bir husus olmuştur. Yenilikçi bir padişah olan II. Abdülhamid de Avrupa'daki sosyal politika uygulamalarını takip ederek onları Osmanlı'da da hayata geçirmeye çalışmıştır. Özellikle sağır ve dilsizler için açılan mektepler, sağır, dilsiz, kimsesiz, dul ve yetimler bağlanan maaşlar ve çeşitli yardımlar, Muhtacîn maaşı fonu ve Tev'em maaşı fonunun ortaya çıkması Osmanlı halkı için gerçekleştirilmeye çalışılan standart sosyal hizmetlerin bir parçası olmuştur.

Bu çalışmada II. Abdülhamid Dönemi'nde sosyal yardımların önemi, sosyal yardımlara neden ihtiyaç duyulduğu, muhtaçlara yardıma yönelik ne gibi sosyal politikalar ve yardımlar uygulandığı dönemin sosyal ve ekonomik yapısı çerçevesinde ele alınmaktadır.

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde II. Abdülhamid Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu mali ve iktisadi durum, tarımsal üretim ve nüfusun genel durumuna, para, banka ve sermaye piyasasındaki gelişmelere ve sanayileşme çabalarına yer verilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde II. Abdülhamid döneminde sosyal devletin oluşumu, dönemde yoksullara yardım amacıyla uygulanan politikalar, Osmanlı

Devlet Arşivleri'nden elde edilen belgeler ile desteklenerek ele alınmıştır. Dönem içerisinde devlet modernleşme yolunda ilerlerken, Padişah'ın halk ile bütünleşmiş ve yardımsever kişiliğini ön plana çıkararak sosyal yardım anlayışı temel esas olarak önümüze çıkmaktadır. Bölümde sosyal yardımlardan bahsedilirken Muhtacîn Maaşı, Tev'em Maaşı, dul-yetim ve kimsesizlere yapılan yardımlar ve yaralı askerler ile şehit ailelerine yapılan yardımlara, felaketzedeler ve salgın hastalıklardan etkilenen kimselere yapılan sosyal yardımlara da detaylı olarak yer verilmiştir.

Üçüncü bölümde ise II. Abdülhamid'in kişisel bağışlarından; Hediye-i Seniyyeler, İhsan-ı Şahaneler ve Sadaka-ı Seniyyeler'den bahsedilirken bu bağışların finansal kaynaklarına da yer verilmiştir.

1. XIX. YÜZYIL OSMANLI DEVLETİ'NİN YAPISI

1.1. Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Mali ve İktisadi Yapı

II. Abdülhamid tahta tahta çıktığı vakit Osmanlı Devleti ciddi bir bunalım içindeydi. Malî sıkıntılar yüksek seviyelere tırmanmış, öte yandan Avrupa kabuğunu değiştirir gibi tekrardan güçler dengesi arayışları içine saplanıp kalmıştı. Bu duruma bağlı olarak Avrupa'nın çeşitli başkentlerinden Osmanlı üzerine yapılan baskılar oldukça artmıştı. Osmanlı başkenti İstanbul'da ise politik çevreler artık meşruti bir düzenin oluşması ile Avrupa'nın Osmanlı üzerinde gerçekleştirdiği politik baskıların azalacağı inancını taşımaktaydı. Öte yandan II. Abdülhamid'in hazırlayıp uygulamaya başladığı siyaset II. Abdülhamid'in parlak zekâsını ortaya koymaktaydı. II. Abdülhamid batıya yönelik dengeci bir siyaset uygulamış, Avrupa devletlerini birbirine sürmüş ve dengeleyici unsur etkenini sürekli birincil planda tutmayı başarmıştır. Doğuda ise izlediği İslamcı siyaset anlayışı ile halifelik niteliğini olabildiğince yüksek derecede değerlendirmeye fazlasıyla önem vermiştir (Arpacı, 2005: 41).

XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Osmanlı Devleti mali alanda zor zamanlar yaşamaktaydı. Meseleye dâhil olan devletler Berlin Kongresinde Osmanlı Devleti'nin borcunu geç ödemesi sorununu ilk defa görüşmüşlerdi. Resmi protokoller aracılığıyla başkent İstanbul'da uluslararası mali bir komisyonun kurulması için ön ayak olmuşlardı. Bahsi geçen komisyon Babıali'nin mali ve iktisadi gidişatıyla uyumlu bir çerçevede senet sahiplerinin taleplerini gerçekleştirebilmek için yeni çözümler arayacaktı. Osmanlı Devleti'nin Avrupa' da toprak kaybetmesi yetmezmişçesine, Osmanlı Devleti şimdide egemenliğinin Avrupalı devletlerce sınırlanması gibi saygınlık azaltıcı bir durumla karşılaşmıştı. II. Abdülhamid önceleri bu duruma katlanmakta güçlük yaşasa da sonraları hazine acil nakit ihtiyacı duyunca, Sultan, alacaklı devletleri yumuşatma politikası uygulayarak Osmanlı Devleti'nin yurtdışındaki prestiji için önemli bir karar aldı (Kinross, 2008: 529).

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu mali sorunlar yurtiçindeki ayaklanmaların haberleriyle daha da mühim bir hal almıştı. Ülkenin mali olarak içinde bulunduğu zor durumlar, savaş ve ayaklanmalar sebebiyle durum giderek güç bir hal almaktaydı. Bu sebeplerden dolayı Birinci Dünya Savaşı'na dek geçen sürede Osmanlı Devleti'nin dış borçlanmasının iki ayrı dönemde incelenmesi gerekmektedir. Dış borçlanma sürecinin doğduğu 1854'te Osmanlı'nın borçları ödeyemeyecek duruma geldiğini duyurduğu 1876'ya dek geçen süre ilk dönemi oluşturmaktadır. Bahsi geçen süreçte Osmanlı olumsuz koşullar içinde, diğer devletlerin ödediği faizlerden daha yüksek oranda faizlerle fazla miktarlarda borç para almıştır. Bu kaynakların epeyce bölümü saray yapımlarında, cari harcamalarda, büyük donanma kurulmasında, memur ve devlet adamlarının maaş ödemelerinin karşılanmasında kullanılmıştır. Ancak ekonomiyi canlandırmak için mali geliri arttırıcı plasmanlara neredeyse hiç fon ayrılmamıştır. 1875'e gelindiğinde ise Osmanlı'nın dış borçlanması 200.000.000 sterline erişmiş, buna karşılık ise Osmanlı maliyesine ait gelirler ise 18.000.000 sterlin civarlarında kalmıştır (Pamuk, 2007: 230-231).

1876-1877 yıllar arasında Ruslarla yapılan savaş ülke ekonomisini derinden etkileyerek, artan masrafların karşılanması için daha çok kaynak bulunmasını gerektirmekteydi. Savaş esnasında bitip tükenmek bilmeyen askerî harcamalar, finansmana duyulan ihtiyacı günden güne biraz daha arttırıyordu. Savaş neticesinde yaşanan sıkıntılar ile birlikte Bâb-ı Âli'nin diğer piyasalardan borçlanma olanağı kalmamıştı ve borçlanma imkânları çok kısıtlıydı. Henüz Tanzimat Fermanı'nın finansmanı için atılan bir önceki adımların kötü anıları dururken, zihinlerden silinmemesi ve unutulmamasına bakılmaksızın kâğıt para ihracına başvuruldu. Uygulama ile birlikte hazinenin dolaşıma çıkardığı 3 milyon lira değerindeki ilk dize kaimeler piyasa tarafından olumlu bir şekilde karşılandı. Askerî harcamalar bir türlü bitmiyordu ve masraflar her geçen gün artmaya devam ediyordu. Harcamaların artmaya devam etmesiyle 3 milyon liralık kaimelerden sonra, 7 milyon lira değerinde ikinci dize kaimeler ve 6 milyon lira değerinde üçüncü bir dize kaime ihracına gidildi. Kaime emisyonunun kontrolsüz bir şekilde arttırılması ilk başlardaki olumlu tepkilerin, olumsuz tepkilere dönüşmesine yol açtı. Uygulanan emisyon politikası

sonucunda ise kaimenin değeri hızlı bir düşüş yaşadı ve esnaf artık alışverişlerinde kaimeleri kabul etmemeye başladı. Arastalarda alışverişin neredeyse durma noktasına gelmesiyle halkın tepkisi daha da artmış, olayın olası toplumsal neticeleri devlet için git gide biraz daha kaygılandırıcı bir hâle gelmişti. Derhâl kaime tedavülden kaldırılıp parasal sistemdeki karışıklık ortadan kaldırılmalı ve en önemlisi de dış borçlar problemi çözülmeliydi. Zira 1877-1878 yılları arasında yaşanan Osmanlı-Rus Savaşı'nın sona ermesini sağlayan Berlin Antlaşması'nın görüşmeleri sırasında Osmanlı maliyesi üzerinde Avrupalı devletler tarafından denetim kurulması teklifleri gündeme gelmişti (Akyıldız, 2003: 240-242).

Rusya ile Osmanlı arasında yaşanan savaş, Balkan ve Trablusgarp Savaşlarından sonra I. Dünya Harbi gibi önemli bir hadise meydana gelmiş, harbe katılan Osmanlı Devleti ise mevcut iş gücünü savaş cephelerine göndermiştir. Gidenlerin pek çoğunun ise yurtlarına geri dönmesi mümkün olmamıştır ve bu kimselerin yetimlerinin ihtiyaçlarının karşılanması için devlet önemli girişimlerde bulunmuştur. I.Balkan ve II.Balkan Savaşlarının ardından göçmenlerin İstanbul şehrine gelerek sığınmaları üzerine göçmen yetimlerin eğitim gereksinimlerinin karşılanmasıysa birincil sıradaki mevzulardan biri olmuştur. Balkanlardan gelen göçmenlerin neleri varsa geride bırakarak İstanbul'a sığınmış olmaları nedeniyle Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi bu konuyla alakadar olmuştur. Yine bu dönemde birincil olarak şehit kimselerin geride bıraktığı öksüz ve yetim çocuklarına yardım edilebilmesi amacıyla çocukların gerekli eğitimleri alabilmeleri için sanayi mekteplerine yazı gönderilerek sanayi mekteplerinin ne sayıda yetim alacakları sorulmuş ve konuyla ilgilenilmiştir (Karataşer,2020: 738-739).

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren devlet gelir giderlerindeki düşüşün sebebi ülkenin giderek küçülmesi olmuştur. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı neticesinde Bosna Hersek, Ardahan, Kıbrıs, Kars, Kafkasya ve Bulgaristan Rusların eline geçmişti ve yaşanan toprak kayıpları nüfusun azalmasına sebep olmuştu. Bu durumun neticesi ise ortalama olarak en gelişmiş bölgeler kaybedildiği için mali yönden olumsuz sonuçlar doğmasına neden olmuştu. Aynı zamanda Ayastefanos Anlaşması ile de Ruslar ve onlara bağlı olan kurumların ziyan tazmini, Osmanlı'nın

yaşanan kriz sebebiyle geri ödeme gerçekleştirememesi uzun zaman Osmanlı ve Rusya arasında sorun olarak varlığını sürdürmüştür (Tabakoğlu, 2011: 218).

Kaimenin tedavülden kaldırılması için faaliyetler sürerken, bir diğer taraftan da dış borçlar meselesinin çözüme kavuşturulması için müzakereler yapıyordu. Çıkar yol bulunabilmesi için birkaç yıllık buhranlı bir sürecin geride bırakılması gerekti. Osmanlı Devleti tahvillerini elinde bulunduran kişilerin temsilcilerini taraf almaya dikkat etmekte, direk olarak devletleri muhatap olarak görmemekteydi. Müzakereler neticesinde belirlenen hükümler padişahın emri olarak 20 Aralık 1881 tarihinde “Muharrem Kararnamesi” olarak yayınlandı. Bu hükümlere göre Osmanlı Devleti’ne ait olan 220 milyon lira civarındaki borç ortalama 141,5 milyon liraya kadar indiriliyordu. Osmanlı Devleti’nin borçlarının idaresi ile hazinenin çeşitli gelir kalemleri, alacaklı devletlerin temsilcilerinden ve bazı Osmanlı memurları tarafından oluşturulacak bir heyet kontrolünde takip edilecekti ve bu heyete “Düyun-ı Umumiye İdaresi” adı verilecekti. Heyetin işletilmesi ve borçların ödenmeye başlanması ile Osmanlı maliyesi büyük ölçüde rahatlamıştır. Bahsi geçen işletme ile Osmanlı maliyesinin yabancı devletler boyunduruğu altına girdiğini ifade eden yaklaşımlar gerçeklik bilgisi taşımamaktadır. Nedeni şu ki bu işletmenin açılması ile var olan şartlar altında Osmanlı Devleti’nin yararına en uygun ve tarafların haklarını koruyan bir çözüm yolu bulunmuştur (Keskinkılıç, 1997: 125).

Her ne kadar gelir kalemlerinin kontrolü Düyun-ı Umumiye İdaresine bırakılmış olsa da Düyun-ı Umumiye İdaresine bırakılan devlet gelirleri dışındaki tüm gelirler, Maliye Nezaretinin yönetiminde toplanarak mali alanda merkezi yapılaşmaya gidildi. Meşrutiyet dönemine gelinceye değin özerk yapıda olan bazı hizmetlerin maliye ile bütünleştirilmesi sağlandı. Rüsumat (Gümrükler) Emaneti ve Posta Telgraf Nezareti maliyeden bağımsızdı. Bu kurumlar Umum Müdürlüğüne çevrilerek Maliye Nezareti bünyesine bağlandı. Defter-i Hakani (Tapu-Kadastro) Nezareti yalnızca mali yönden Maliye Nezareti bünyesine bağlanırken, Hicaz emekli sandıkları da Maliye Nezaretine bağlandı. Tahkim edilen Maliye Teftiş Heyeti’de çalışır hale getirildi. Bu sırada Maliye mektebi de açıldı. Turuk-u Umumiye, Tahsil-i Emval, tensikat ve benzeri yönetmelikler geçerliğe konuldu. Ayrıca dönem içinde

Islahat-1 Maliye Komisyonunun alışmaları neticesinde müsakkafat (emlak) vergisi kanunu, nizamnamesi ve talimatları gibi çalışmalar hazırlandı (ztel, 2007: 7).

Tarih 10 Temmuz 1894 Salı gününü gösterdiği tarihte tüm bu değişimler zerine Dersaadet'te bir deprem hadisesi meydana geldi. Meydana gelen deprem birçok medrese, cami, okul, istasyon, gar, resmi daire ve hastanenin yıkılmasına ya da ağır hasar görmesine yol açmış ve yaşanan bu olay da maliyeye ek bir yük oluşturmuştur (Alkan, 1999: 12). Deprem sonrası yaraların sarılabilmesi içinse bakım ve onarım uygulamalarına başlanmış deprem sonrası oluşturulan plan dahilinde yeterli sayıda malzeme, işçi, usta gibi gereksinimler 2 ay gibi kısa bir zaman içerisinde toplanarak yeniden yapılanma tamamlanmıştır. Yaşanan bu afetten sonra gereksinimlerin kısa bir zaman içerisinde tamamlanması ve yardımların yapılması hem devlet için hem de deprem sebebiyle mağduriyet yaşayan halk için oldukça önem teşkil etmektedir (Demirelli, 2001: 71).

Öte yandan Suriye'de yaşanan Dürzi ayaklanması, iç karışıklıklar ve Ermeniler tarafından çıkarılan olaylar maliyeye yk oluşurmaya devam etmiştir. Bu nedenle 1896 tarihinde Osmanlı Bankası ile tahvil ihracı dolayısıyla, bir borç anlaşması imzalanmıştır. 1880 senesinden 1903 senesine kadar geçen dönemde edinilen dış borçlar Osmanlı Devleti'nin sürekli hale gelmiş olan bte açıkları ile dış ticaret dengesinde oluşan açıklar, dönem içinde etkili olmuş ve meydana gelen borçlanmanın nedenleri arasında yerini almışlardır (Tabakoğlu, a.g.e: 218).

1.1.1.Tarımsal retim ve Nüfus

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin her yönden baskı altında kaldığı ve devleti koruyabilmek, birliği sağlayabilmek için iktisadi, sosyal ve siyasi açıdan ıslahatların yapıldığı bir dönemden geçmekteydi. Öte yandan bu süreçte Osmanlı Devleti dünya ekonomisine nüfuz etmeye başlamıştı. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde, üretimden elde edilenlerin hemen hemen %12'si ihraç ediliyor, yapılan ihracatın ise %90'nından fazlası farklı tarımsal ürünler, hammadde ve gıda maddeleri, tütün birincil olmak üzere, arpa, incir, pamuk, kuru üzüm, ham yn ve ham ipekten meydana geliyordu. Dış ticaret hacmindeki artış devleti, yüksek miktarlarda mamul mal ithal eden bir devlet durumuna getirmişti. Çoğunlukla

dokuma iplikler ve kumaş benzeri pamuk içerikli tekstil ürünlerinin haricinde ara mal ve makine malı ithalatı da gerçekleştiriliyordu. Çay, kahve ve şekerin dışında Beyrut ve İstanbul gibi büyük şehirler için de un ile buğday türünde temel gıda maddelerinin ithalatı da yapılıyordu. Tüm bunlar olurken öte yandan ulaşım şebekesinin sınırlı olması, kıyı bölgelerinde bulunan merkezlerde ithal tahıl ve bundan başka gıda mallarının tüketilmesine neden oluyordu. Geçerlikte olan serbest ticaret antlaşmaları nedeniyle ise yerli üretici kesimin desteklenmesi sağlanamıyor ve iç bölgelerde üretilen tahıl, ithal edilen mallarla rekabet edemiyordu (Karataşer, 2013, 15).

Osmanlı Devleti dünya ekonomisine açılması konusunda 1908'den önce kurulmuş olan sınai tesislerde önemli rol oynamaktadır. Bu sınai tesisler içinde 2 adet makarna fabrikası, 20 adet un değirmeni, 6 adet konserve fabrikası, 1 adet bira fabrikası, 1 adet buz fabrikası, 3 adet kireç fabrikası, 7 adet kutu fabrikası, 3 adet tuğla fabrikası, 2 adet sabun fabrikası, 2 adet porselen fabrikası, 2 adet yağ imalathanesi, 7 adet doğrama ve marangoz atölyesi, 11 adet tabakhane, 36 adet ham ipek, 7 adet yün, 2 adet pamuklu doka ve iplik, 5 adet sair dokuma ve 1 adet ipekli dokuma fabrikası, 8 adet sigara kâğıdı, 35 adet matbaa, 1 adet kimyasal ürün ve madeni eşya fabrikası bulunmaktadır. Bu gelişmelere karşın sanayi yapısı büyük ölçüde ilkel bir özellik taşımaktaydı. Tütün işleme, değirmencilik, dericilik, yünlü dokuma, iplik ve ham ipek üretimi, toplam sınai ürün üretim değerlerinin 1913 yılına gelindiğinde toplam %80,3' ünü, 1915 yılına gelindiğinde ise toplam %83,1'ini oluşturuyordu. İşçi sayısı bakımından bu beş üretim kolunun payı aynı yıllarda %66,5 ve %61,2 idi. Nitekim bu döküm, 1908 yılından önce kurulmuş ancak tasfiyeye uğramış olan kuruluşları ve Samsun, Adana ve Tarsus'ta var olduğu bilinen sınai tesisleri kapsamadığından dolayı, Meşrutiyetin öncesindeki Türkiye sanayisinin eksiksiz listesini göstermemektedir. Fakat ülkenin sınai görüntüsünü büyük ölçüde içeren bu döküm, 1908 yılına gelindiğinde modern anlamda bir Osmanlı sanayisinden bahsetmenin zor olduğunu açıkça ortaya koymaktadır (Boratav, 2016: 21-33).

II. Abdülhamid'in padişah olduğu dönemde Osmanlı Devleti hem ekonomik hem siyasi yönden zor şartlar altındaydı. Bilhassa 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı diğer adıyla 93 Harbi ülkenin ekonomik yapısını fazlasıyla sıkıntılı bir duruma

sokmuştur. Bu koşullarda giderek artan askeri harcamalar ve savaş bitiminde Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya ödeme mecburiyetinde olduğu yüksek tazminat yaşanan zorluğun asıl sebebi olmuştur. Tüm zorlu koşullara rağmen ülke ekonomisinin yeniden doğrultulabilmesi için II. Abdülhamid tarafından ekonomik olarak birçok atılımda bulunulmuştur. Bu dönemde gerçekleştirilen en büyük adım ise Düyun-ı Umûmiyenin kurulmuş olmasıdır. Bahsi geçen bu kurum Osmanlı Devleti'nin dış borçlarını denetleyen ve 1881 yılından 1939 yılına kadar mevcudiyetini sürdüren önemli bir kurum olmuştur (Uzunkaya, Dinçer ve Yüksel, 2018: 67).

II. Abdülhamid Dönemi'ndeki yenileşme sadece Düyûn-ı Umûmiye gibi kurumların kurulması ile kalmamıştır. Dönem içerisinde mali yapı ve ekonomik yapısı büyük oranda tarımsal üretim ve hayvancılığa dayanan (Karal, 1998: 230-231), bolca toprağa sahip ve emek açığının hala sürdüğü Osmanlı Devleti'nde yeni bitkilerin ekilmesi sağlanmış ve böylelikle çiftçi sayısı da artış göstermiştir. Tüm bu gelişmelerle birlikte II. Abdülhamid Dönemi'nde Osmanlı tarımının daha da gelişmesi için yapısal önlemler alınmış ve bu hususta tarımsal eğitimler verilmeye ve uygulamalı kurumlar açılmaya başlanmıştır. Bu önlemler arasında köylülere kredi dağıtılması, kara yolu - demir yolu yapımları, bütçesi incelendiğinde yüksek olarak ağnam ve aşar vergilerine dayanan sistemde vergi ağırlığının hafifletilerek kişiler ile bölgeler arasında adaletli bir biçimde dağıtılmasının sağlanması, ülke dışından getirilecek olan modern tarımsal aletlerin gümrük vergisinden muaf tutulması gibi pek çok önlem bulunmaktadır (Tabakoğlu, a.g.e: 173-174). Ayrıca 25 Haziran 1876 yılında Ziraat Meclis-i Ticaret ve Meclis-i Ticaret kurulmuştur. Süreç içerisinde bu kuruluş faaliyetlerini Meclis-i Ticaret adı ile sürdürmüştür. Meclis-i Ticaret; 19 Ocak 1880 tarihinde kurulan Dersaadet Ticaret Odasının da özünü oluşturmuştur (Seyhan, 2014: 166).

Osmanlı topraklarında gerçekleşen üretim artışının en büyük sebeplerinden birisi de demir yolu ulaşımındaki ilerlemelerdir. 1881 ve 1911 arasında aşar vergisinden toplanan gelir 254.000.000'a yükselmiş ve demiryolu geçen bölgelerde tarımsal üretim yaklaşık olarak iki misli kadar yükseliş göstermiştir (Engin, Uçar ve Doğan, 2013: 232). Konya ve Ankara gibi şehirlerde hububat üretimi ve hububat

fiyatları da yükselmiş, 1893-1911 yılları içerisinde Ankara vilayetinden Haydarpaşa'ya gönderilen hububat miktarı 5, meyve ise 2 katına çıkmıştır (Ortaylı, 1984: 215). Bununla birlikte demir yollarının artışı ile iç pazar genişlerken, Kafkasya, Kırım, Bulgaristan, Sırbistan, Ege Adaları ve Makedonya gibi yerlerden yapılan göçler artmış ve göçmenlerin ekime uygun arazilerin bulunduğu bölgelere ve İç Anadolu'da bulunan demiryolları çevresinde iskân ettirilmesi sağlanmıştır. Böylelikle, XIX. yüzyıl boyunca Anadolu'nun pek çok yerinde yaşanan emek ihtiyacı da giderilmiştir. Öte yandan göçmenlerin bir kısmının da İstanbul ve farklı vilayetlerde yaşamaya başlaması ile ayrıca bir üretim artışı gerçekleşmiş ve 1890 yılından itibaren Ankara-Eskişehir, İstanbul-Konya demiryollarının faaliyete başlaması ile de bu durum daha büyük bir boyut kazanmıştır. Isparta, Balıkesir, Bursa bölgeleri, Ege kıyıları ve Karadeniz ise göç eden nüfusun en fazla iskân ettiği kesimler olmuştur (Pamuk, 2017: 217-218). Ayrıca Antalya ovasının 1897 savaşıdan sonra zirai üretime açılmasıyla Girit'ten gelen 5500 ile 6000 kişi arasında göçmenin 1899 yılında Antalya ve Alanya arasındaki boş bölgelerde iskân etmeleri sağlanmıştır (Baskıcı, 2003: 34).

Osmanlı Devleti'nde incelenen dönemlerdeki nüfus hareketleri değerlendirildiğinde XIX. yüzyıl süresince Anadolu yöresi ve genel olarak Osmanlı Devleti'nden ayrılmayan bölgelerdeki nüfusun devamlı olarak arttığı görülmektedir. Bir öngörüye göre XIX. yüzyıl süresince Kafkasya, Kırım ve Balkanlar'dan gelip Anadolu'da iskân eden Müslüman göçmenlerin sayısı 1908 yılında 5.000.000'a yaklaşmıştır. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nin, göçmenler hakkında özel göçmenlik kayıtlarından bilgi elde etmesine rağmen, doğrudan akrabalarının yaşadığı köylere, kasabalara giden ve kayıt altına alınmadan yerleşen fazla sayıda göçmende resmi sayımda bulunmamaktaydı. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda ise nüfusun göç ile birlikte belirtilen sayıdan çok daha fazla artış gösterdiği sonucuna varılmaktadır (Karpat, 1985: 55).

Osmanlı Devleti, göç ile ülkeye yerleşen nüfusu kırsal alanlarda iskân ettirerek nüfusu zirai üretim ile uğraşmaya özendirilmeye çalışmıştır. Yüzyıllarca deniz yolu ile İstanbul şehrinin tahıl ihtiyacını sağlayan Balkanlar'ın Osmanlı'dan ayrılması, Osmanlı yönetiminin dikkatini Anadolu'ya çevirmesine neden olmuştur.

Diğer açıdan, Anadolu topraklarında zirai üretime elverişli olan topraklar işlenmeden boş durmaktaydı. 1857’de çıkarılan bir yasa ile göç eden nüfusa devlet mülkiyetinde bulunan topraklardan verildiği gibi, Rumeli bölgesinde iskân eden ve zirai üretimle uğraşan göçmenlere 6 sene, Anadolu bölgesinde zirai üretimle uğraşan göçmenlere ise 12 sene süreyle vergi muaflığı hakkı tanınmıştır (Pamuk, a.g.e: 218). Uygulanan politikalar ile bölgelerde üretim artışı yaşansa da XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti’nin katıldığı savaşlar sonucunda yaşadığı toprak kayıplarıyla birlikte kalan topraklara yapılan göçler, savaşlar nedeniyle emek gücünde yaşanan düşüşler ile ayrıca yangın, deprem, sel gibi felaketlerin meydana gelmesi dönem dönem Osmanlı coğrafyasında kıtlıkların da yaşanmasına neden olmuştur. Devlet içinde bulunduğu zorlu süreçte rağmen bu dönemlerde bile halkının yardımına koşmayı unutmamış ve kıtlık yaşanan bölgelere zahire yardımlarının yapılması için yardım komisyonlarının kurulması, çiftçilikle uğraşanlar destek kredilerinin verilmesi için nizamnamelerin düzenlenmesi, kıtlığın şiddetinin artmaması ve bertaraf edilmesi için bir bölgeden başka bölgeye zahire gönderilmesinin sağlanması gibi çeşitli tedbirler almış ve bu çözümler zamanla birer devlet politikası halini almıştır.

Bir diğer açıdan bakıldığında ise bu gelişmeler yaşanırken Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri göçlerden etkilenmemiş ve iç dış talebin yönlendiği ile üretimin artış yaşandığı bölgelerden olamamıştır (Tabakoğlu, a.g.e: 175).

1888 ile 1910 yılları boyunca zirai üretim miktarı ülke talebinin hemen hemen %10 kadar üzerindedir. Durum değerlendirildiğinde tarımsal ürünlerin ihraç edilmesi kolaylaşmaktaydı. Bu süre zarfında aşar %43 kadar artış göstermişken, ağnam vergisine tabii olan hayvan sayısı da %18’e kadar yükselmişti. Sonuç itibarıyla hayvancılık faaliyetleri hastalıklar, hayvan ihracı, yüksek vergilendirme gibi nedenlerle nispi olarak geride kalmıştı (Güran, 1989: 258).

Kırsal bölgelerde XIX. yüzyıl tarım dışı üretim incelendiğinde görülen ayrı bir önemli ilerleme de ihracata müteveccih halı dokumacılığının yaygınlık kazanmasıdır. XIX. yüzyılın büyük bir bölümünde yerel tüccar ile Avrupalı tüccarlar kırsal kesimlerde gezerek köylü kadınlar tarafından dokunmuş olan halıları ucuz bedellerle toplayarak ihraç etmişlerdir. ABD ve Avrupa’nın talep artışıyla beraber, yabancı sermayenin üretimi daha fazla oranlarda örgütlenmiştir. Bunun için Avrupalı

sermaye sahiplerinin kurduğu Şark Halı Şirketi, Anadolu bölgesinin farklı alanlarında, bilhassa zirai üretimin sınırlı bulunduğu alanlarda, köylü kadınlar için iplik ve diğer hammaddelerin elde edilmesini sağlamış ve parça başı ödeme yöntemi uygulanmıştır. Böylece halı dokumacılığı işi yaygınlaştırılmıştır. Artık 1910'lu yıllara ulaşıldığında, "Şark Halı Şirketi" çalışanlarının sayısı 15.000'e kadar yükselmiş, elde dokunmuş olan halılar Anadolu bölgesinin yekûn ihracatının ortalama %5 'ini oluşturmuştur (Pamuk, a.g.e: 223).

1.1.2. II. Abdülhamid Dönemi'nde Sanayileşme Çabaları

Osmanlı topraklarındaki sanayileşme, XVIII. ve XIX. yüzyılda Avrupa'da Endüstri Devrimi'nin gerçekleşmesiyle, farklı alanlarda makinalı üretime geçilmesi neticesinde burjuvazinin doğurduğu bir sonuç olmuştur (Şahin, 1993: 2). Zamanla bu değişim Osmanlı topraklarındaki küçük esnafların aleyhine gelişmiş ve XIX. yüzyıl sonlarına gelindiğinde esnaflar sanayileşme için örgütlenilerek bunun neticesinde saraç, kumaşçı, debbağ, dökümcü, demirci ve zilci gibi esnafların şirket kurması kararının Islah-ı Sanayi Komisyonunca alınmasının ardından da sanayi mektepleri kurulmuştur (Kütükoğlu, 1994: 644-649).

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin dış dünya ile ilişkilerinin ilerlediği 1870 ile 1914 yılları arasındaki dönem, özel sektör teşebbüslerinin arttığı, yabancı ve yerli teşebbüslerce kurulmuş olan fabrikaların giderek daha fazla görülmeye başlandığı bir dönemdir. Osmanlı topraklarında bu dönem aynı zamanda sanayi sektöründe üretimin ihracat ve yurtiçi satışlar yönünden mutlak ve nispi olarak genişlediği bir dönem olmuştur. Ayrıca taşrada geçimlik seviyede olan sanayi üretiminin yerini pazara yönelik sanayi üretimi almış ve bu dönemde tekstil üretiminde iplik, kumaş ve ipek gibi ürünler önemli ana üretim malları olmuştur (Quataert, 2004: 1014).

XIX. yüzyılda ulaşımın gelişmesi ile birlikte ülkeler arasındaki ekonomik ilişkiler, iş bölümü ve uzmanlaşma da artmıştır. Öte yandan bu durum Avrupa'da sanayileşen ülkelerde yükselen gıda ve hammadde ihtiyacı, tarımsal üretime dayalı ekonomilere sahip olan ülkeler ile sanayileşmiş ülkeler arasındaki ticaret hacminin de artmasına yol açmıştır (Eldem, 1970: 1-2). Gelişen şartlar içinde Avrupa'nın ekonomik ve siyasi çıkarları ile Osmanlı Devleti'nin çıkarları ve ihtiyaçları kesiştiği

için Osmanlı mevcudiyetini sürdürmeye devam edebilmiştir. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin mevcudiyetini korumasının nedenleri arasında yönetim başarısını ve Avrupa ülkeleri arasındaki rekabetin önemini de belirtmek gerekmektedir. Osmanlı Devleti'nde bu dönemde değişme süreci içinde yerli üreticiler, değişen şartlara ayak uydurup üretim yöntemlerini değiştirerek varlıklarını sürdürürken, XIX. yüzyıl sonlarına kadar fabrika sayısı hala az ve fabrika üretimi yerli üretici yani esnaf üretiminin yanında oldukça düşük kalmıştır (Tabakoğlu, a.g.e: 178).

XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonraki dönemde ülkenin pek çok bölgesinde yeni atölyeler ve dokuma tesisleri kurulmuştur. Ancak yerli üreticinin zirai üretime dayalı sanayi, baskı, hafif sanayi ve tuğlacılık alanlarında ruhsat alıp üretime tam anlamıyla katılmaları 1880'lerden sonra sağlanmıştır (Ortaylı, a.g.e: 160). XIX. yüzyılın sonlarına doğru ise fabrika ve tesislerin kurulmasının haricinde birtakım gelişmeler de dokuma sanayisinin üretiminin hızlanmasını sağlamıştır. Ulaşım ve üretim teknolojilerinin ilerlemesi gibi gelişmeler ile 1889-1913 yılları arasında pamuk üretimi artmış ve Osmanlı'nın pamuk üretimi dönem içinde neredeyse dört katına kadar çıkmıştır (Keyder, 1980: 324). Nitekim gerçekleştirilen sanayi atılımları sonucunda çok sayıda fabrika ve tesis kurulmuş, Urfa'da halı fabrikası, Edirne, Halep, İzmir ve Bursa gibi yerlerde kurulmuş olan ipekli kumaş fabrikaları bu fabrikalar arasında en önemli tesislerden olmuştur. Ayrıca İstanbul, Musul ve Selanik'te tuğla, pamuklu bez, cam, çini, deri, İzmit'te ise kâğıt, pamuklu iplik ve kumaş fabrikaları II. Abdülhamid'in yönetimi boyunca hizmet veren sanayi tesisleri olmuştur (Shaw ve Shaw, 1976: 236).

XIX. yüzyılda sanayileşme yönünde önemli sayılabilecek adımlar atılırken Osmanlı Devleti'nin aynı zamanda ciddi problemlerle yüzleştiği de bir gerçektir. Bu problemlerden en önemli olanı ise çok uzun bir dönem boyunca çok iyi bir başarı yakalamış olan yerli üretimin ciddi zararlar görmüş olmasıdır. Bu sorunun asıl kaynağı ise 1838'de imzalanmış olan ve içeriğinde yerli üreticinin aleyhinde değişiklikler barındıran Osmanlı-İngiliz Serbest Ticaret Anlaşması'dır. İlk başlarda sadece İngilizlere verilen imtiyazlar daha sonraları diğer Avrupa devletlerine de verilmiştir. Yapılan bu anlaşma ile birlikte yerli üreticinin, sanayileşme yönünde ciddi aşamalar kaydetmiş olmasına rağmen, ayrıcalıkların üstünlüğüne sahip olan

yabancı üreticilere karşı rekabet şansının ortadan kalkmasına neden olunmuştur (Kurt, Çakır ve Demir, 2016: 156).

II. Abdülhamid'in önemli adımlarından birisi de demiryolları ile ilgili politikaları olmuştur. 1875 yılında kendini gösteren mali kriz ve hemen ardından yaşanan Osmanlı-Rus Savaşı, demiryollarına yapılacak yatırımları bir süreliğine geri plana atmıştı. 1881'de borçlarını ödeyemeyeceğini duyurmuş olan Osmanlı'dan alacaklarını tahsil edebilmek amacıyla yabancı devletlerin temsilcilerinin oluşturduğu Düyun-ı Umumiye İdaresi kurulmuştur. Bu durum neticesinde, Osmanlı Devleti'nin borçlarının yarısından çoğu silinmiş, ancak geriye kalan borçların ödenmesi için Osmanlı'nın gelirlerinin önemli bir bölümünün kontrolü Düyun-ı Umumiye İdaresine verilmiştir. Düyun-ı Umumiye İdaresinin uygulamaya geçmesinin ardından yabancı kuruluşlar Osmanlı demiryollarına yeniden ilgi göstermeye ve farklı imtiyaz istekleriyle meydana çıkmaya başlamışlardır (Engin, vd., 2013: 228).

II. Abdülhamid demiryollarına yapılacak yatırımlara önem vermekteydi. Bu konuda ayrıca Avrupalı sermayedarların yeni demiryolları inşa etme önerileri de bulunmaktaydı. II. Abdülhamid tarafından bu öneriler değerlendirme kapsamına alınmış, fakat devletin imkânları çok fazla yeterli olmadığı için yabancı yatırımcılara yeniden ayrıcalıklar verilmesi zorunluluğu gündeme gelmiştir. Uygulanan imtiyazlarda ise genellikle kilometre garantisi yöntemi tercih edilmiştir. Bu sisteme göre Osmanlı, demiryolunun yapımını üstlenecek olan şirkete kilometre başına belirlenmiş bir kârı da garanti etmiştir. Tüm bu gelişmelere bakıldığında II. Abdülhamid döneminde demiryolları yapımının ivme kazandığı belirginleşmektedir (Ortaylı, 1998: 38-39).

Osmanlı Devleti'nde demiryollarının neredeyse %73'ü II. Abdülhamid döneminde inşa edilmiştir ve demiryolları askeri, mali, ekonomik açıdan oldukça önemlidir. Demir yolları ulaşım, ürünlerin pazarlanması ve maliyetlerin düşürülebilmesi için rahatlık sağlamakta, bulunduğu bölgelerde ise sanayi, ziraat yatırımları artmakta ve yapılan üretimin artmasına da doğrudan doğruya etki etmektedir (Tabakoğlu, a.g.e: 183).

II. Abdülhamid döneminde ve hemen sonrasında II. Meşrutiyet'in ilk senelerinde özellikle Rumeli bölgesinde önemli ölçüde demiryolu inşası gerçekleştirilmiştir. Bunlar 1890-1894 yılları arası Selanik- Manastır demiryolu (219 kilometre), 1892-1896 yılları arası İstanbul- Selanik İltisak Hattı (508 kilometre) ve 1911-1913 yılları arasında Kırklareli-Babaeski demiryolu (46 kilometre) olarak yapılan demiryollarıdır (Engin, vd. 2013: 230).

1.1.3.Para, Banka ve Sermaye Piyasaları

Osmanlı Devleti XIX. yüzyılda para birimi olarak kuruş esasına dayalı bir sisteme ağırlık vermiştir. II. Abdülhamid'in yönetimi zamanında her alanda değişiklik yapıldığı gibi para basımında da değişiklikler yapılmıştır. 1880 yılında çıkarılmış olan Meskûkât-ı Osmaniye Kanunnamesi ile çift maden sisteminden tek maden sistemine yani altın sistemine geçilmesi kabul edilmiş ve 1883 yılına kadar piyasaya tek bir gümüş sikke bile basılmamıştır. Ancak 1883 yılında yeni bir kanunname ile yeniden gümüş para basılması fakat bunun eski gümüş sikkeler eritilerek gerçekleştirilmesine karar verilmiştir. Öte yandan ülke harcamalarının altın para cinsinden, gelirlerinin ise gümüş para cinsinden karşılanması zaman içerisinde hazinenin zarara uğramasına neden olmuş ve bunun için öncelikle mecediye darbına son verilmiş Osmanlı resmi parası, Osmanlı Altını olarak kabul edilmiştir. Daha sonra da çift metal sistemine son verilerek tek metal sistemine geçiş sağlanmıştır (Tabakoğlu, a.g.e: 191-192).

Dönem içinde piyasaların incelenmesi ekonomik durumun anlaşılabilmesi için önemli bir noktadır. Bu hususta finans ve sermaye piyasalarına baktığımızda Galata Bankerlerinin etkin olarak rol aldığını söyleyebiliriz. Galata Bankerleri kurdukları bankerlik teşekkülleriyle Osmanlı toplumunun günlük yaşam standartları ve ekonomik hayatını etkileyen bir ticaret topluluğudur (İnalçık ve Okyar, 1980: 42). Osmanlı Devleti'nde limanlar aracılığıyla ürün ticareti yapılmaktaydı. Yapılan ticaret ile Osmanlı topraklarına mal getirilmekteydi. Zaman içerisinde getirilen ürünlere karşı saray, beyler, vükelalar ve ayrıca toplumdan da büyük talep gelmeye başlayınca bu sebeple bankerlerin iş hacmi artmış ve Galata Bankerleri ülkenin her türlü kredi işlemlerine egemen olmuşlardır. Öte yandan ise yerli esnafı da paraca destekler bir

duruma gelmişlerdir (Demirağ, 2002: 22). Ancak Galata Bankerleri, piyasadaki etkilerini arttırırken iç-dış borçlanmanın artmasına da aracılık etmiş, 1877-1878 yıllarında yaşanan Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Osmanlı Devleti'ne kredi vermiş ve Düyun-ı Umumiye İdaresi açılana kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir (Ulutan, 1991: 363-365).

II. Abdülhamid'in yönetim döneminde ülkede tarımsal kredi alanında en önemli gelişme Memleket Sandıklarının kurulması olmuştur. Sandıklara sermaye desteği sağlanması amacıyla 1883 yılında ise öşür vergisinin 1/10'u kadar ek bir vergi çıkartılarak, sandıkların ismi Menafi Sandıkları olarak değiştirilmiştir. Sandıklarda 1883 yılından sonra yolsuzlukların önlenmesi için Ticaret ve Nafia Nezaretinin denetim ve merkezi yönetimine başvurulmuştur. Ancak tüm değişikliklere rağmen tarımsal kredi alanında sorunlara bir çözüm bulunamamış ve Menafi Sandıkları tüm aksaklarını karşın 1888 yılına kadar mevcudiyetini sürdürmeye devam etmiştir (Güngör, 2007: 652).

Bu dönem içinde Osmanlı Devleti'nin nakit para talebinin karşılanabilmesi ve gerçekleştirilen yatırımlardan pay alabilmek düşüncesiyle İtalyan Umur-i Nafia Bankası, Şirket-i Ticari Osmaniye, Orient Bank ve Rus Bankası gibi pek çok banka teşekkül ettirilmiştir. Bu bankalar arasında Şirket-i Ticari Osmaniye Bankası'nın gelirleri incelendiğinde devlete borç verip bundan kar ettiği ortaya çıkmaktadır. Osmanlı iflasını duyurduğu andan itibaren bankalar peş peşe kapanmaya başlamış ve %15 civarlarında olan faizler, %10'lara kadar düşüş göstermiştir. Tabii dönemde II. Abdülhamid döneminde kurulan bankalar yönünden değerlendirme yapıldığında ise 1888'de Ziraat Bankası ve Selanik Bankası, 1891'de ise Midilli Bankası kurulduğu görülmektedir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Osmanlı Devleti'nde bankacılık sadece yabancı sermayenin işlevsellik kazandığı bir alan olmamış, sınırlıda olsa milli sermaye girişimleri açısından Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası, Emniyet Sandığı, Ziraat Bankası gibi bankalarında kurulması sağlanmıştır. Yaşanılan tüm ekonomik zorluklara rağmen ise Ziraat Bankası yerli sermaye ile kurulan tek banka olmuştur (Kazgan, 1991: 280-281).

1875 yılında tahvillerin ve yapılmakta olan faiz ödemelerinin geciktirileceğinin duyurulması, Avrupa borsaları ile birlikte Dersaadet borsasında da

aynı zamanda söz konusu tahvillerin değerinde büyük bir değer kaybına neden olmuş ve elinde tahvil olanlar oldukça zarara uğramışlardır. 1895 yılında yapılan spekülasyonlar ve Londra borsasında ortaya çıkan ve dünyayı etkisi altına alan krizden İstanbul borsası da nasibini almış ve tahvil fiyatları en dip seviyelere düşmüş, aynı zamanda altın spekülasyonları yapan Osmanlı Bankası da kriz yaşamıştır. Yaşanan kriz ile Osmanlı'nın demiryolu hisse fiyatları da minimum %20 değer kaybına uğramıştır. Bu kriz ortamında borçların ödenmeye devam edilememesi ve ticaretin olumsuz etkilenmesi ile devlet 1895'in Ekim ayında borsa işlemlerini geçici bir süre ile durdurma kararı almıştır. Yaşanan bu krizde nakit talebinin karşılanması için kaynak bulmak zorlaşırken, bu durum mali bir krizin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Fakat aynı dönemde Yunanistan'dan alınan harp tazminatı ile geçici olarak bir toparlanma ve güven ortamı sağlanmıştır (Tabakoğlu, a.g.e: 194-195).

II. Abdülhamid Dönemi özellikle iktisadi, sosyal ve mali olarak pek çok zorlukla karşılaşılan bir dönem olmuştur. Ancak yaşanan tüm zorluklara rağmen neredeyse her kurumda, her alanda yenileşme sağlanarak modern kurumlar kurulması sağlanmış ve ihtiyaç sahibi kimselere çeşitli yardımlar bulunulmaya devam edilmiştir.

Osmanlı Devleti hüküm sürdüğü süre zarfında halktan ihtiyaç sahibi olan kimsesizlerin, dul ve yetimlerin haklarının korunmasına özellikle dikkat etmiş ve bu yardıma ihtiyacı olan kimselere yardım edilmesi genellikle vakıfların faaliyet alanı olmuştur. Klasik Osmanlı yardımlaşma düşüncesinde ön plana çıkan vakıflar arasında ihtiyaç sahibi kimselere hizmet için kurulan hastaneler, aşevleri, yetimhaneler, imarethaneler ve medreseler gibi sosyal müesseseler bulunmaktadır (Aytekin,2006:5).

2. II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ YOKSULLARA YARDIM AMACIYLA UYGULANAN POLİTİKALAR

2.1.Yoksulluk Kavramı

En temel anlamı ile yoksulluk, bireyin yaşamını devam ettirebilmesi için gerekli olan gelirden yoksun olma durumudur. İktisat literatüründe de ele alındığı üzere, kıt kaynaklarla sonsuz olan isteklerin karşılanmaya çalışıldığı durumda, birtakım beklentilere erişememe durumu ortaya çıkmaktadır. Toplumsal paradoksların, sosyokültürel strüktürdeki dalgalanmaların ve sosyal yönden dışlanma gibi sosyal problemlerin meydana gelmesinde bir sebep olarak öne sürülen yoksulluğun, günümüze değin pek çok tanımı yapılmıştır (Canüzmez, 2018: 6).

Literatüre bakıldığında yoksulluk türlerini anlatan, görelî yoksulluk, mutlak yoksulluk, insani yoksulluk gibi farklı ifade biçimlerine rast gelmek olasıdır. Görelî yoksulluk, bireyin bir toplumsal varlık kazanmasından harekete geçmektedir. Bu duruma göre yoksulluk tek başına kaynaklara ulaşamama ve yaşamı devam ettirme sorunu olmamaktadır. Yoksulluk, birey veya hane halkının, dâhilinde yaşadığı toplumca kabullenilen asgari bir yaşam seviyesine sahip olup olmama ile ilişkili bir husustur. İnsani yoksulluk, gelir düzeyi ile ilişkili olmasına rağmen gelir düzeyinden farklıdır. İnsani yoksulluk kavramı sağlık, eğitim seviyesi ve temiz su kaynaklarına ulaşımı ele almaktadır (Gündoğan, 2008: 43). Mutlak yoksulluk ise, bir halk veya onun belirli bir kısmının asgari yaşam seviyesini devam ettirebilmek için giyim, gıda ve barınak gibi temel yaş kavramlarını yani sadece en temel ihtiyaç öğelerini karşılayabilmesi durumudur (Uzun, 2003: 156).

Devletin sosyal yardım görevlerinin gittikçe artmaya başladığı ve gelişmekte olan toplumların son olarak refah devleti olma durumuna erişecekleri anlamındaki yaklaşımlar saygınlığını yitirirken, devletin geçmişte ve günümüzde bir kural olduğu düşüncesi egemen olmaya başlamıştır. Sosyal stratejiler alanında oluşan bu yaklaşımlar XIX. yüzyıl Osmanlı toplumundaki refah uygulamalarının, çağdaşlık ve modernlik kapsamında yorumlanabilmesi hususunu zorlaştırmaktadır (Özbek, 2006: 401).

2.2.Osmanlı Toplumunda Yoksulluk ve Yoksullar

Yoksulluk, topluma ilişkin tanımlanmış bir ifadedir ve yoksulluk tanımı içerisinde sosyal strüktür ve toplumun yaşam koşulları önemli bir yere sahip olmaktadır. Osmanlı Devleti'ne ait yazılı olan müdevvenatlar içinde fakir kelimesi yalnızca ihtiyaç sahibi anlamına gelmemekle birlikte ayrıca alçak gönüllü olma, dindar olma, otoritelere bağlı olma ve savunmasız olma anlamlarını da içermekteydi (Kingberg, 1989: 194).

Osmanlı kayıtlarında farklı anlamlarda belirtilen “fakir” ya da “fukara” ifadesi, genel olarak “ahali” manasında kullanılırken genellikle “fukara ahali” biçiminde anlatılmıştır. Ayrıca “zaruret” kelimesi de sıkça rastlanan bir diğer kavramdır. Aynı zamanda bazen de “Fakr-u zarurete duçar olmak” biçiminde bir bütün olarak da kullanılmıştır ve süreksiz olmakla birlikte yoksulluk içinde olan veya beklenmedik durumlar neticesinde oluşan maddi zorluklar olarak ifade edilmiştir. Bu kişiler ise devlet tarafından yardıma muhtaç kimse yani “Muhtac-ı Muavenet” olan kimseler olarak adlandırılmaktadır (Özbek, 2016: 49).

Tanzimat dönemi öncesinde vakıflardan elde edilen gelirlerin %10 %15 kadarı yoksullara yardım için harcanmaktaydı. Örneğin Ömer Lütfü Barkan' a ait XVI. yüzyıl muhasebe kayıtlarında imarethanelerin gider kalemlerinde, esasında imarethanelerde pişen yemeklerin o imarethanelerin bağlı olduğu külliyelerde görevli kimselere ve talebelerine gittiği, bu yemeklerin çok az bir miktarının yoksullara dağıtıldığı ortaya çıkmaktadır. Bu durum Osmanlı Devleti'nin toplumunda yoksulluğun sürekli ve önemli derecede olmadığını da göstermektedir. Ancak II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde Osmanlı Devleti toplumunda ihtiyaç sahibi ve yoksullara yapılan harcamalarda bir artış mevzubahistir. Bu dönemde yoksullara maaş ödemesi yapılarak yardım edilmesi de devletin sorumlulukları arasına dâhil edilmiştir (Tabakoğlu, 2018: 505-511).

Her ne kadar yoksulluğun sürekli ve önemli derecede olmadığı düşüncesi var olsa bile XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Osmanlı'nın ekonomik açıdan bir dalgalanma dönemine girmesi, XVII. yüzyıldan itibaren ise Osmanlı'nın yapısal olarak kötüye gitmesi, ekonomik bozulmalara neden olmuştur. Tüm bunlar devletin ekonomiyi düzeltmeye ilişkin çeşitli önlemler almasına neden olmuştur ve bu durum

XVIII. yüzyılda daha da etkin bir rol oynamıştır. Uzun süren savaşlar, doğal afetler, salgınlar, ülkenin nüfusunda göçler ile ortaya çıkan artış gibi durumlar, Osmanlı'nın içerisinde yer alan yardıma ihtiyacı olan kişilerin sayısında artışa sebep olmuştur ve bu durum yapılan sosyal yardımlarda artış yaşanmasına neden olmuştur. Öte yandan imaretler ve vakıflar gibi sosyal yardım müesseselerinin de zamanla fonksiyonlarını önemli derecede kaybetmeleri; Osmanlı'yı, XIX. yüzyıldan itibaren fakir ve muhtaçlara ilişkin bazı politikalar düzenlemeye yönlendirmiştir. Bilhassa muhtaç kimselerin korunup kollanması ve barındırılmasında mühim bir etkisi olan vakıfların önemini yitirmesiyle bu uygulamaların yapılması artık devlet eliyle gerçekleştirilmeye başlanmıştır (Özbek, 2016: 26, 53). Bu anlamda XIX. yüzyıla baktığımızda Osmanlı'nın hem yüzyıllık bir ilerleme yaşadığı hem de toplumsal hayatın pek çok alanında gücünü artırarak sosyal alanlarda siyasal bir nitelik edindiği dönemdir. Bu durum; aile, mahalleler ve köyler arasındaki sosyal dayanışma ve yardımlaşmanın tamamı ile sonlandığı anlamını da taşımamaktadır (Karpaz, 2002:90, 121-122, 158-160; Ortaylı, 2002:4). Osmanlı Devleti'nde yoksul kişilerin ihtiyaçlarını karşılamak için yapılan sosyal yardımlarda ilk dönemler geleneksel yöntemlerin uygulanması tercih edilmiştir. Endüstri devrimiyle birlikte uygulanan yöntemler farklılaşmaya başlamış, devletin ise bu husustaki görevleri artmıştır. Osmanlı Devleti sosyal yardım hususundaki görevlerini tamamlayabilmek için çeşitli kurumlar kurarak yardımların yerel seviyede muhtaç kimselere ulaşabilmesi adına teşkilatlanmıştır. Bu kapsamda sosyal yardım vakıfları, belediye ve il özel idare gibi kurumlara mühim görevler yüklenmiştir. Bu kurumlar yoksulların korunması ve muhtaç kimselerin yerel ihtiyaçlarının karşılanması açısından ise halka en yakın kurumlar olmuştur (Es,2007). Bu gibi kurumlar, halktan ulaşan talepler doğrultusunda ihtiyaç sahiplerinin durumunu araştırarak ihtiyaç sahiplerine ayni ve nakdi yardımlar gerçekleştiren kurumlar olmuşlardır. Bu yönde Osmanlı, toplumun esaslı olan aile kurumu ve çocukları ayrıca da muhtaç durumda olan kimseleri maddî ve manevî manada korumak için birtakım politikalar geliştirerek uygulanmasını sağlamıştır. Bunlar arasında ikiz, üçüz gibi çoğul gebelik ile doğan çocuklara tev'em maaşı uygulaması, kimsesiz, dul, yetim, öksüz, şehit aileleri gibi ihtiyaç sahiplerine muhtacîn maaşı uygulaması gibi pek çok uygulama, II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde muhtaç kişilerin nezaretler ve belediyeler gibi kurumlara ulaşarak

devletten yardım istedikleri ve giderek daha da kurumsallaşan sosyal devlet olabilmenin ilkeleri arasında yer almıştır.

Tahrirlerde sıklıkla rastlanan “Muhtacîn” tabiri bulunmaktadır ve bu ifade de yoksulluk içinde olanlar için kullanılmıştır. Hatta Muhtacînlere yönelik, sosyal devlet kavramının yer edinmesiyle birlikte bu yoksul kişilerin yaşamının devlet güvencesine alınması ve muhtaç kişilerin koruma altına alınması amacıyla verilen bir maaş olarak da Muhtacîn maaşı uygulaması bulunmaktadır (Akar, 1998: 326). Bir diğer yardıma ihtiyacı olan topluluk ise Musabîn yani deprem, sel, yangın gibi felaketslere uğrayan insanlar manasına gelen ifade ile açıklanmaktadır ve devletin girişimi ile bu kişilere yardım edilmektedir. Bunlarla birlikte yoksulluğu ifade eden kavramlar arasında “Aceze” kavramı da yer almaktadır. Aceze kavramı, çalışamayacak durumda olup geçimini sağlayamayan kimseler anlamındadır ve çocuklar, yaşlılar da bu grup içinde ele alınmaktadır. Yardıma muhtaç kişilerin bu grupları dışında ayrıca, dul, yetim, gazi, şehit aileleri ve herhangi bir sebepten ötürü görevinden uzaklaştırılmış olan kişiler de devletin koruması gereken gruplar içinde addedilmektedir (Akyol, 2011: 69).

2.3.Yoksullukla Mücadele İçin Yapılan Sosyal Yardımlar

İslam kültüründe önemli bir yeri olan zekât ve sadakalar yoksullukla mücadelede önemli kalemler arasında bulunmaktadır. Zekât, arıtma, artma; bereket ve övgü anlamlarına gelen bir ifade olarak, topluma harcanmak için dinen zengin diye tabir edilen Müslümanların mallarından toplanan belirli bir payı ifade etmektedir. Zekât, Osmanlı Devleti’nde devlet tarafından toplanarak fakirlere dağıtılmakta olan bir vergi statüsüne getirilmiştir (Erkal, 2013: 207). Sadaka ise bir zorunluluk değildir ancak sadakayı veren kişi için Allah’a yakınlık, yoksullara yardımda bulunma bağlamında faydalı bir uygulama olarak ele alınmaktadır (Davis, 2003: 315).

Osmanlı sisteminde yardım etme olgusu zenginden muhtaca yönelik bir uygulama akışı çerçevesinde oluşmaktadır. Temelinde zenginden fakire doğru elindeki fazla kazancını paylaşmayı esas alan yardım düşüncesinde XIX. yüzyıla kadar devletin ön planda olduğu bir oluşum değilken, XIX. yüzyılda devletinde ön

planda olduğu bir hayırseverlik çerçevesinde belirginleşmeye başlamıştır. Bu dönem içerisinde devletin değişen merkezi yönetim, sosyal ve siyasi yapısıyla birlikte sosyal refah çalışmaları da artış göstermeye başlamıştır (Ener, Singer ve Bonner, 2003: 3).

Osmanlı Devleti'ndeki dayanışma ve yardımlaşma kültürü, halk ile devletin uzun zaman boyunca birlikte ayakta kalmasını etkileyen önemli unsurların başında gelmektedir. Toplumun temelinde yardımlaşma olgusunun güçlü olmasında farklı yardımlaşma sistemlerinin etkisi bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nde yardımlaşma kültürünün ilk unsurunu aile içi yardımlaşma oluşturmaktadır. Aile içi yardımlaşma sanayileşmenin gelişmediği, tarımsal üretimin yoğun olarak gerçekleştirildiği kırsal bölgelerde görülen bir yardımlaşma biçimidir. Osmanlı Devleti'nde bireyin mal varlığı üzerinde sadece kendisinin değil birlikte aynı topraklar içinde yaşadığı bireylerinde hak sahibi olduğu inancı egemendi (Hacımahmutoğlu, 2009: 66). Bu anlayış ile yardımlaşma sistemi güçlendikçe vakıf geleneğinin de gelişmesi sağlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde yardımlaşma kültürünün ikinci unsurunu ise vakıfların yaptığı yardımlar oluşturmaktadır. Vakıflar Osmanlı Devleti'nde belediye ve bayındırlık, eğitim, sağlık hizmetleri, sosyal yardımlar, şehircilik ve kamu hizmetleri gibi görevleri yerine getirmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde vakıflar iki gruptan meydana gelmekteydi. Bu vakıflar, direk kendisinden yardım alınan diğer adıyla hayır vakıfları ve hayır kurumlarına destek olan vakıflardır. Direk kendisinden yardım alınan vakıflar cami, medrese, mektep, imaret, kervansaray, aş evi ve hastane gibi hayır kurumlarından oluşmaktadır. Diğer tür vakıflar ise hayır kurumlarını destekleyici nitelikteki vakıflardır. Osmanlı Devleti'nde vakıflar devlet gelir giderlerinden ayrı, toplumun sosyal yardım amacını kapsayan sosyal dayanışma ve yardımlaşma kurumlarıdır (Fidan, 2006: 52).

Osmanlı'da vakıf sistemi demokratik yapıda olan özerk bir sivil toplum örgütüdür. Böyle olsa bile devlet denetiminin dışında kalmamıştır. Denetimleri Nezaret kurumunca sağlanmıştır. Vakıflar bazı emekli ve duahanların vazife ismi verilen maaşlarının ödemesini de yapmakla yükümlüydüler. Vakıf halkı da bazı avarız vergilerini ödemeye tabiiydiler. Bu işlem ile merkezi hazinenin yükünün bir nebze de olsa azalmasına katkıda bulunulması sağlanıyordu. Vakıflar değerlendirilirken finanse edilen ve eden olarak farklı iki çatı altında

toplanmaktadırlar. Finanse eden mallar kendi içinde taşınabilir ve taşınamaz olarak ayrılmakla birlikte temeli oluşturan vakıf, taşınmaz mallara ait vakıftır. Bu vakıflar tarımsal üretim yapanlar ve esnaflar için dükkân, hamam, çarşı, han, tarım toprakları gibi taşınmaz nitelikte iş sahaları oluştururlar. Taşınır servetler olarak değerlendirilen finansörler ise kredi faaliyetlerinin yürütülmesini üstlenmiştir. Tüm bu vakıf kaynaklarından sağlanan gelirlerle ise hayır müesseseleri olarak da adlandırılan medrese, cami, zaviye, kervansaray, hastane gibi eğitim, din, bayındırlık, sosyal yardım ve sağlık hizmetleri gibi kurumlar finanse edilmiştir (Tabakoğlu, 2018: 47-48).

Osmanlı döneminde özellikle halkın refahını ve yaşam kalitesini doğrudan etkileyen su yapılarının onarım ve bakımına da önem verilmiştir. Bu yapıların tamiri için ise su yapılarının vakıfları yok ise de kamu kaynakları kullanılmıştır. Bu su yapılarının tamir ve bakımının yapılmasında vakıf kaynakları önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Devlet kaynaklarında yer alan vakıf senetlerinde gereken onarım ve hizmet giderlerine ilişkin harcamalar detaylı bir şekilde yer almıştır. Bazı vakıfların ise kurulmaktaki amacı sadece su hizmetlerine yönelik yapılacak faaliyetler çerçevesinde olmuş ve sadece bu alanda hizmet vermişlerdir. Eğer bir suyunun ya da su tesisinin tamir, onarım ve hizmet giderlerine mevcuttaki vakfın kaynakları yetmiyorsa başka bir vakıftan kaynak aktarımı yapılabiliyordu. Kimi zaman ise birden fazla vakfın ortaklaşa kullanım sağladığı suyolları ve su yapılarının giderleri kendilerine dağıtılan suyun miktarına bağlı olarak kendi aralarında pay ediliyor ya da bazen bir su tesisi için gerekli görülen bakım ve onarım masrafları, mahalle sakinlerinin ortaklaşa kurdukları vakıf üzerinden karşılanıyordu (Öztürk, 2019: 141-144).

Osmanlı tarihi incelemelerinde refah uygulamaları ve yardım işleri konusunda dağınık çalışmaların fazlalığı belirtilse bile Osmanlı Devleti'nin son dönemleri incelendiğinde ise bu gerçeği detaylı bir şekilde ele alan çalışmaların varlığından bahsetmek zorlaşmaktadır. Mesela bazı Osmanlı tarih incelemecileri, vakıf ve özellikle de saraya mensup olanlar tarafından kurulmuş külliyelerin mevcudiyetinden hareket ederek klasik Osmanlı'yı refah devleti olarak nitelendirmektedir (Özbek, 2016: 24-25). Yaklaşımlarda çoğunluk olarak ise

vakıfların Osmanlı tarihi boyunca, kuruluş hedeflerini yerine getiren, yoksulların ve muhtaçların ihtiyaçlarını karşılayan, sosyal ve politik görevler yönünden takdir edilmesi gereken hiç değişmeyen bir yapıda oldukları etkisi ortaya konulmaktadır (Barkan, 1963: 264). Ancak vakıflar, XIX. yüzyıl süresince sosyal yardım vazifelerini, eskiye nazaran çok az sayıda kalarak büyük oranda yitirmişlerdir ve bu durumda Osmanlı Devleti padişahları vakıf kurumlarına artık daha az ilgi göstermeye başlamışlardır (Öztürk, 1993: 214).

Vakıflara yönelik, dönem içerisinde İslam ve Osmanlı toplumlarının ekonomik gelişimini geriletmediği, piyasadaki malların serbest dolaşımını önlediği, devlete ait toprakların doğrudan doğruya özel mülkleşmesine sebebiyet verdiği ve müsadere sistemine karşı bir tedbir olarak faaliyet gösterdikleri biçiminde eleştiriler bulunmaktadır (Sarıcaoğlu,2007: 53-60). Ancak eleştirilen noktalarda sorumluluk sadece vakıflara bağlamak doğru bir değerlendirme olmayacaktır. Çünkü sosyo-ekonomik değişimleri ve gelişimleri bir tek faktöre bağlayan türdeki bir tutum içerisinde, Osmanlı toplumundaki gerilemeyi vakıflarla bağdaştırmanın bilimsel bir tarafı olmadığı aşikardır. Bu sebeptendir ki vakıfların Osmanlı toplumunda üstlendiği rol baz alınarak, Osmanlı toplumu için müspet mi yoksa menfi mi olduklarının belirlenmesi daha realist bir yaklaşım olacaktır. Bu çerçeveden konu ele alındığında vakıfların 19.yüzyıla kadar Osmanlı toplumunda epeyce etkin ve genel mahiyetiyle müspet bir rol üstlendiği ancak Tanzimat döneminden sonra ise etkinliğinin azaldığı söylenebilmektedir. Çünkü 1826 yılında Evkaf-ı Hümâyün Nezareti kurulmuş ve vakıflar da Evkaf nezaretinin bünyesinde bir araya getirilmiştir. Bu durumda ise vakıflar merkezileşmeye dahil edilmiştir. Neticede, vakıflara ilişkin yapılan eleştirilerin asıl noktasını vakıfları kurarken amacının müsadereye ayrılarak, sermaye birikimi olanaklarının az olduğu koşullarda kendisinden sonra gelecek olan nesillere mal aktarımı sağlamak olduğu eleştirisi oluşturmaktadır. Ancak bu yönden vakıfların rolü incelendiğinde Osmanlıdaki vakıf sisteminin kendinden sonraki vakıflara imkânlar oluşturan bir yanı bulunuyorsa, bu durumdan faydalanarak uzun ömürlü vakıfların teşekkül etmesini sağlayanları olumsuz yönden eleştirmekte doğru olmayacaktır (Güran, 2006: 4).

II. Abdülhamid Dönemi'ne bakıldığında ise sosyal yardım işlerinde vakıf kurumunun çok fazla tercih edilmediği ve vakıfların sosyal yardım, hayır işleri kapsamında önemli bir role sahip olmadığı ortaya çıkmaktadır. Monarşik yapının üstün geldiği bu dönemde karma refah sistemi, modernize olan sosyal müesseseler ile birlikte, padişahın ihsanları ve atıyyelerinden meydana gelen oldukça yaygın bir hediye düzeni, ayrıca törenler biçiminde yerine getirilen yardım faaliyetlerinin bileşiminden oluşmaktadır. Süreç içerisinde sosyal varlık alanında gönüllü girişim ile devlet yardımları artış göstermiş ve devlet, kamu, toplum ayrımları görünürlüğünü yitirmiştir (Özbek, 2016: 26).

Özellikle Osmanlı Devleti'nin uyguladığı sosyal yardım uygulamalarının daha iyi anlaşılabilmesi için dönem içerisinde Avrupa'daki çağdaş bir devlet ile Osmanlı'nın sosyal yardım uygulamalarının bir mukayesesinin yapılması oldukça önemlidir. Osmanlı ve İngiliz toplumlarında yoksulluğu tahammül edilebilir kılan şey geleneksel yapıda dayanışma ve yardımlaşma araçlarının bulunmasıdır. İhtiyaç sahibi kimselere yapılan yardımların yerine ulaşmasında Osmanlı'da vakıf sistemi egemen iken İngiltere'de ise kilise kurumu etkin bir role sahipti. Bu durum Osmanlı'da 1826'da Evkaf-ı Hümâyun Nezâreti'nin kuruluşuna kadar sürerken; İngiltere'de 1834 Yoksullukla ilgili Değişiklik Yasası'na kadar sürmüştür. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti batılı devletler düzenine göre yeniden yapılanmış ve bununla birlikte muhtaçlara yönelik yardım uygulamalarını kendi elinde toplamıştır. Vakıf uygulamaları ise yerini bürokratik işleyişe sahip olan Osmanlı muhtaç yasalarına bırakmıştır. Ancak Osmanlı Devleti, İngiltere'den farklı olarak muhtaçlara yönelik uyguladığı politikalarda kapitalistleşme hareketlerinden kendini korumaya gayret etmiş ve yardım uygulamalarını temelde olabildiğince kendi sistemi içerisinde uygulamaya çalışmıştır (Yaman,2007:3).

2.4.Sosyal Yardım Kavramı

Türk toplumlarında İslâmiyet'i kabul etmeden önceki dönemlerde ve sonrasındaki dönemlerde sosyal yardım önemli bir yer tutmaktadır. Sosyal yardım kavramı; yoksulluk içinde olan ve asli ihtiyaçlarını karşılayamamış ve hayatlarını en düşük seviyede bile sürdürmekte zorluk yaşayan aile ve kişilere hiçbir karşılık

istemeksizin sağlanan, aynı-nakdi yardımları içermektedir (Zengin, Şahin & Özcan: 134).

Sosyal yardım düşüncesi yakın zamanda ortaya çıkan bir düşünce değildir. Tarihin her döneminde ve her ulusta bireyler, ihtiyaç sahiplerine ve düşkün kimselere yardım etme fikrini manevî olarak yerine getirilmesi gereken bir borç olarak benimsemişler ve karşılığında hiçbir şey beklemeksizin zor durumda olan kişilerin müşkül durumlarını gidermek için yardıma koşmuşlardır. Ancak müşkül durumdaki kişilere yapılan yardımlar zamanla zihniyet, görüş ve imkânlar dâhilinde şekil değiştirerek gitgide resmî bir nitelik kazanmıştır (Dicleli, 1946: 110).

Sosyal yardım tarihin eski dönemlerinden beri ne zaman ortaya çıktığı tartışılan bir konu olsa da sanayileşme ile birlikte gelirin yeniden dağıtılması sürecinde fonksiyonellik kazanan bir aracı olmuştur. Yani sanayileşmenin bir ürünü olarak da ifade edilebilmektedir. Ancak modernleşme sürecinde sosyal yardımların anlamı ve gerçekleştirilme yöntemleri de değişiklik göstermiştir. Bu değişikliğin nedeni ise muhtaçlık ve yoksulluk gibi kavramlara ilişkin tanımların değişmesi olmuştur (Karataş, 1999: 42).

2.5.Osmanlı' Devleti'nin Modernleşme Döneminde Yapılan Sosyal Yardımlar

Osmanlı'da sosyal yardım uygulamaları geleneksel bir yapıya dayanarak aile ve toplum arasında ayrıca vakıflar aracılığı ile yürütülen uygulamalar temeline dayanmaktadır. Osmanlı'da sosyal yardım uygulaması olarak ise muhtâcîn maaşı ifadesiyle bahsedilen ve muhtaç kimselere düzenli bir gelir sağlamak için verilmiş maaşların bilgisine rastlanmaktadır. Yine benzer şekilde Tanzimat döneminde ise maliye nezaretinin bütçesinden verilen ödenekler dışında taşrada valilerin yetkisinde olan Kapualtı hasılatı şeklinde belirtilen yoksula yardım amacı güden harcamalar yapıldığı görülmektedir (Karataşer,2020:796).

Özellikle II. Abdülhamid döneminde vakıflar geçmiş dönemlere göre daha az tercih edilmeye başlansa da Tanzimat'tan önce muhtâcîn maaşı ödemeleri vakıflar aracılığıyla kendi çevresinde bulunan muhtaçlara ayrılan bir maaş olarak karşımıza

çıkılmaktadır. Evkaf-ı Hümayun Nezâreti'nin teşekkül ettirilmesinden önceye dayanan bu dönemde vakıfların verdiği muhtâcîn maaşı ödemeleri ile fakir ve muhtaçların korunup gözetilmesine yönelik uygulamaların vakıflar tarafından gerçekleştirildiğini görmekteyiz. Tanzimât Fermânı'nın ilanı ile vakıfların muhtâcîn maaşı ödemesi gibi hizmetleri, merkezi bir yaklaşım çerçevesinde yürütmeye başladığını, muhtâcîn maaşının da Evkaf-ı Hümayun Nezâreti'nden ödenen bir maaş haline geldiğini söyleyebiliriz (Singer,2004:4-17).

Modernleşme ve refah devleti kavramlarının ilk adımları, Rönesans, reform, Endüstri Devrimi ve XIX. yüzyılın sonlarına doğru, Avrupa ve Kuzey Amerika toplumlarının farklı sosyal güvenlik işleyiş biçimlerine katılması ile yakından ilişkili bir durumdur. Tüm gelişmeler ile birlikte sosyal hakları ve sosyal güvenliği içinde bulunduran yasalar geliştirilmiş ve bunlara bağlı olarak sosyal yardımlar yapılmaya başlanmıştır. Avrupa'nın ilerlediği ve sanayileşmeye başladığı süreçte Osmanlı Devleti'nde gerileme süreci yaşanmaktaydı. Artan teknolojik gelişmeler ve sanayileşmenin hızlanmasıyla kapitalist bir sürece dâhil olan dünyaya göre Osmanlı Devleti gerek eğitim ve bilim alanında gerekse teknolojik ve ekonomik alanlarda Avrupa'nın hızına yetişememiş ve gerisinde kalmıştır. Bu durum ise, Osmanlı Devleti'nce geç fark edilebilmiştir. Padişah III. Ahmet döneminde Batı'ya bu alanlarda yetişebilmek için birtakım çabalar sarf edilmiştir. Ancak iç ve dış etkenler nedeniyle bu çaba dönemi uzun süre devam edememiştir (Eser, Memişoğlu & Özdamar, 2011: 202).

Osmanlı Devleti klasik dönemden beri devam eden güçlü devlet anlayışı ve itiyadı açısından devlet içinde ve devlet dışında çöküş yaşamıştır. Bu sebep dolayısıyla yeniden toparlanmak ve eski güçlü yapısına tekrar kavuşmak için Padişahlar çözümü Osmanlı'nın yüzünü Batı'ya çevirmekte ve Batı'nın programlarını Osmanlı Devleti'nde uygulamakta bulmuşlardır. Sosyal güvenlik alanında ve sosyal yardım alanında çıkarılan kanunların da bu kapsamda düzenlenmesini sağlamışlardır. Bilindiği gibi Tanzimat, 3 Kasım 1839'da Mustafa Reşit Paşa'nın ilan etmesi ve padişahın onayının alınmasıyla kamuya ilan edilmiştir. Çıkarılan bu ferman modern yasalar ile benzerlik taşımaktadır. Bu benzerlikler herkesin can, mal ve ırzının korunacağı güvencesinin verilmesi, gençlerin askerlik

süresine getirilen düzenlemeler ve vergi toplama usullerinin iyileştirilmesine yönelik yapılan değişikliklerdir (Bozkurt, 2010: 48).

1856 yılında Islahat Fermanı ilan edilmiştir. Islahat Fermanı, bütün Osmanlı yurttaşları arasında eşitlik ilkesini yerleştirmek amacıyla yayınlanmıştır. Bu fermanın sağladığı haklar ile Müslümanlar ve Gayrimüslimler, hukuksal olarak birçok alanda eşit hale gelmişlerdir. Temsil edebilme hakkı, kendi okullarını açabilme, ibadethaneler ile ilgili birtakım kolaylıklar sağlanması, mülk dokunulmazlığı, Osmanlı devlet dairelerinde memur olabilme hakkı, tüm yurttaşlar arasında tam manasıyla eşit bir devlet yaklaşımının benimsenmesi amaçlanmıştır (Gümüş, 2008: 215-240).

Sosyal yardım uygulamaları ele alındığında bir diğer önemli uygulama ise 1 Nisan 1866 tarihinde kurulan ilk işçi sendikası Amelperver Cemiyeti'dir. Bu cemiyet zanaat öğretme, iş bulma, araç gereç sağlama gibi hedefleri ile pek yeterli olamasa bile bir sosyal güvenlik programı olarak kabul edilebilir. Aynı zamanda 1866 yılında faaliyete geçen bir diğer uygulama ise Askeri Tekaüt Sandığı olmuştur. Askeri Tekaüt Sandığı ilk resmi sosyal güvenlik kurumu olarak bilinmektedir. Öte yandan dini geleneklere ve kurallara bağlı olan hayır kurumları da Osmanlı toplumunda yoksul ve muhtaçların korunup gözetilmesi açısından mühim bir rol üstlenmiştir. Fitre, sadaka, zekât ve bağışlar ile yoksullara yardımlar yapılmıştır. Vakıflar ise daha planlı bir şekilde işleyen sosyal yardım kuruluşları olarak görülmüştür. Kısacası Osmanlı'nın, Tanzimat döneminde Batı benzeri sosyal yardım faaliyetlerine geçmeye başlamış olduğu söylenebilir fakat bu alanda doğu geleneğinden de tam olarak kopulmamıştır. Ayrıca bu dönemde Osmanlı yönetimi, klasik dönemdeki muhafazakâr yapısından ayrılarak yardımları yasal güvence altına almış ve kurumsallaştırmıştır (Güvercin, 2004: 91).

2.6. II. Abdülhamid Dönemi'nde Sosyal Yardım İşleri

Tanzimat dönemi gerçekleştirilen reformlar belirli ilke ve kurallara göre işleyen belirgin bir politik karar mekanizması ve örgütsel bir devlet yönetimi anlayışı oluşturmaktan uzakta kalmıştı. İllerde yer yer karışıklıklar, eşkıyalık ve ayaklanmalar ortaya çıkmaya başlamıştı. Bunların yanı sıra mali bunalımda giderek dayanılmaz bir

dereceye erişmişti. İç borçlar ve 1854 yılından beri alınan dış borçların süresi dolan ödeme ve faizleri devlet gelirlerinin yarısını aşan bir seviyeye yükselmişti. Tanzimat'ta alınan borçların sadece az bir kısmı üretimi arttırmak için kullanılmış, istikrar ve refahın geleceğe yönelik ne durumda olacağı yeteri kadar düşünülmemişti. Bu durumun sonucu ise 1875 senesinde kendini acı bir şekilde göstermeye başlamıştı. Ayaklanma ve çıkan karışıklıklar sebebiyle olağan üstü harcamalara yönelmek zorunda kalınıyor, olağan vergiler ise toplanamıyordu. Tüm bu koşullarda ise Osmanlı Devleti'nin hem mali açıdan hem de piyasada Avrupa'ya karşı neredeyse itibari kalmadığı için borç alması imkânsız bir hale gelmişti. Nihayetinde ise yönetim yaşanan çaresizlik karşısında borç ödemelerini ertelemek zorunda kalmıştı (Çiçek, 1999: 254).

II. Abdülhamid tüm bu zor koşullar altında 31 Ağustos 1876 yılında tahta çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin en uzun süre tahtta kalacak olan Padişahı II. Abdülhamid ülkenin zor koşulları sırasında tahta çıkmış ve söz verdiği gibi Kanuni Esasi'yi yani diğer adıyla Esas Kanun'u 23 Aralık 1876 yılında ilan etmiştir (Kızıltan, 2006: 251). 1876 yılının Nisan ayında ise Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş açtığını ilan etmesi ile bütün dengeler değişime uğramıştır. Mithat Paşa ve grubu bu savaşa girmek isterken, tahta yeni çıkmış olan Sultan II. Abdülhamid ise savaşın ortaya çıkaracağı olumsuz sonuçları öngörerek bu savaşa girmeyi istememiştir. Her ne kadar bu konuda direnilmiş olsa da Rusya'nın yoğun baskısına karşı konulamamış ve savaşa girilmiştir (Akgündüz, 2000: 33).

Doğu'da Kars'ın kaybedilmesi, Rumeli'de ise Edirne'nin ve Sofya'nın kaybedilmesi ile Osmanlı Devleti barış istemek zorunda kalmıştı. Nihayetinde ise iki devlet arasında 31 Ocak 1878 tarihinde Ayastefanos Anlaşması imzalandı. Ancak bu anlaşma Osmanlı tarihinin en ağır anlaşmalarından biri olarak Osmanlı Devleti'ne hem mali hem de sosyal bakımdan büyük kayıplar yaşatmıştı. Tüm bu yaşanan olaylardan sonra Bulgar ve Rus eziyetinden kurtulmak isteyen 600.000'den fazla Müslüman ve Türk göçmenin başkente gelmiş olması Osmanlı Devleti'ni büyük sıkıntılara sokmuştur. Ağır bir antlaşmanın sonuçlarıyla yüz yüze kalan Osmanlı Devleti'ne sosyo-ekonomik açıdan bakıldığında halk zor zamanlar yaşamış, yapılacak desteklere olan ihtiyaç artmaya başlamış ve tüm bu gelişmeler içerisinde

sosyal yardım, sosyal devlet, refah devleti ve modern bir devlet yapısı oluşturma gayretleri ile karşılaşmıştır (Tuna, 2019: 6).

II. Abdülhamid, geleneksel ve modern uygulamaları bir arada kullanarak Osmanlı Devleti'ni modernleştirmeyi amaç edinmiştir. Değişmekte olan siyasi ortamı ve Avrupa'da yaşanan değişimleri yakından takip etmiştir. XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Avrupa'da kurulmuş olan sosyal refah kurumları da II. Abdülhamid için önemli bir örnek teşkil etmiştir. Fakat II. Abdülhamid bu örnekleri de kendi düşünceleri ve Osmanlı Devleti'nin gereksinimleri doğrultusunda edinmek gerektiği inancında olmuştur. Öte yandan Batı'da Osmanlı Devleti'nin değişen rolü açıkça ortadaydı ve II. Abdülhamid de bu durumu tahlil edip sultanlık etkisini de azaltmadan, modernleşmek isteyenleri, Avrupalıları ve aynı zamanda geleneksel görüşte olanları memnun etmenin yollarını aramıştır. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin değişen iktisadi, siyasi ve sosyal koşulları arasında sanayi ve sanayi tipi üretimlere geçiş sosyal yapının üzerinde oldukça etkili olan iktisadi yeniliklerden olmuştur. Zenginliğin giderek artmasıyla -ancak bu artışın herkes için olmaması ile birlikte- fakir olanlar daha zor yaşam şartlarında geçim sürdürmek zorunda kalmıştır. Büyük şehirlerin kurulması ile birlikte de sosyal ağlar giderek bozulmuş ve halkta birbirlerinden uzaklaşmaya başlamıştır. Bunun bir sonucu olarak ise II. Abdülhamid'de fakir ve ihtiyaç sahibi kimselerin koruyucusu rolünü üstlenmiştir (Akyol, 2011: 35).

Yoksullara ve ihtiyaç sahibi kimselere yardımda bulunmak Osmanlı Devleti'nde bir gelenektir. II. Abdülhamid ve onun gerçekleştirdiği, düşündüğü sosyal refah uygulamaları Osmanlı Devleti'nde önemli bir yer teşkil etmektedir. Çünkü Tanzimat Dönemi ile başlayan reform hareketleri II. Abdülhamid'in döneminde sosyal refah alanına yansıtılmıştır. II. Abdülhamid yenilikçi bir padişahdır ve Osmanlı'yı yenilikçi bir devlet haline getirmek için son derece merkezi bir devlet sistemi oluşturmuştur. II. Abdülhamid dönemi refah sistemi, modern ve sosyal kurumlar ile birlikte sultanın ihsan ve atıyyelerinden de oluşan oldukça kapsamlı bir hediye sistemi ve törenlerle uygulanan hayır faaliyetlerinin birlikte kullanılmasından oluşmaktadır. II. Abdülhamid düzenlenen sosyal yardım programlarının ve bu husustaki kurumsallaşmanın öncüsü olmuştur. II. Abdülhamid gerçekleştirilen her

türlü yardım faaliyetinin neredeyse hepsi üzerinde kendi damgasının olmasına da özen göstermiştir. Bu durumda II. Abdülhamid yalnızca Dersaadet'te değil, Osmanlı Devleti'nin birçok noktasında saray görevlilerinden belirlediği ekiplerle birlikte kendi denetimi altında bulundurmaya çaba harcadığı bir yardım düzeni oluşturmaya çalışmış ve yoksulların yegâne destekçisi olma görüntüsünü de aynı zamanda yaygınlaştırmak istemiştir (Özbek, 2016: 26- 35).

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nde geleneksel bir şekilde gerçekleştirilen sosyal yardım uygulamalarının II. Abdülhamid devrinde kurumsallaştırıldığını ve bunu gerçekleştirirken de II. Abdülhamid'in, geleneksel sosyal yardım yöntemleri ile modern sosyal yardım yöntemlerini birleştirerek Osmanlı Devleti'nin modernleştirilmesi için gereken yenilikler gerçekleştirilirken aynı zamanda geleneksel yapıyı korumanın da mümkün olduğunu belirtmeyi hedeflediği anlatılacaktır.

2.6.1. Muhtâcîn Maaşı Uygulaması

Muhtaç kelimesi günümüze kelime olarak Arapça kökenli muhtâc sıfatından gelmektedir. Kelime anlamıyla ihtiyaç sahipleri, fakir ve yoksulları içermektedir. Muhtaç olan kimse bakmaya mecbur olduğu aile bireylerini ya da kendisini geçindirmek için yetecek malı, geliri, kazancı bulunmayan kimseleri belirtmektedir. Muhtâcîn ise muhtâc kelimesinin çoğulu olarak muhtaç kimseler, fakir kimseler veya yoksul kimseler anlamını taşımaktadır. Muhtâcîn maaşı ise dul, yaşlı, özürlü ve yetim kalan kimselere devlet koruması amacıyla verilmiş bir maaştır (Akar, a.g.e: 326).

Muhtaçlara yönelik ilk toplu maaş ödemesi Evkaf-ı Hümâyün Nezâreti'nce 1838'de yapılmıştır. Toplam 115 yoksula 1501,5 kuruşluk maaş ödemesi yapılmış, Evkaf-ı Hümâyün Nezâreti'ne getirilen kişilere maaş dönemlerinde yapılan zamlarla birlikte verilen maaş, 3513,5 kuruşa yükseltilmiştir. 1850 yılı civarında muhtaç aylığı en düşük 5 kuruş ile Ayşe Hanım isimli bir kadına, en yüksek maaş ödemesi ise 200 kuruş ile Ravandizi Hacı Mehmed Efendi isimli bir adama yapılmıştır (Öztürk,1995:178).

Bu maaş uygulamasına II. Abdülhamid Dönemi'nde de yer verilmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden elde edilen belgelerde fakir ve ihtiyaç sahibi kimselere yardımlarda bulunulduğuna ulaşılabilmektedir.

Ömrünün sonuna kadar Osmanlı'ya sığınmış ve İstanbul'da yaşayan Çinli bir âlim olan Şeyh Alaaddin Efendi muhtaç olduğu için yardım talebinde bulunmuş ve yardıma muhtaç olduğu için muhtâcîn maaşı kaleminden uygun bir miktar maaş bağlanması padişah tarafından emredilmiştir. Osmanlı Devleti'nde ihtiyaç sahibi kimselere yardım edilirken bu yardımlar sadece Osmanlı topraklarında doğmuş olan bireylere yapılmamış, farklı kökenlere sahip olan ancak bir şekilde Osmanlı'ya sığınan bireylere de Osmanlı yardım elini uzatmıştır. II. Abdülhamid döneminde de bu durum değişmemiş ve padişah Müslüman halkın refahını düşünürken aynı zamanda Osmanlı'ya sığınan Gayrimüslim halkında ihtiyaçlarını gidermek için bu doğrultuda taleplerini önemsemiştir (BOA, I. HUS, 27/102).

Yukarıda Başkitabet Dairesinden padişahın emri ile Şeyh Alaaddin Efendi'ye muhtâcîn maaşı tertibinden münasip miktar maaş bağlanması hakkında yazılan yazıda, II. Abdülhamid döneminde Osmanlı'ya sığınmış yabancılara da maaş bağlanabildiğini açıkça görmekteyiz. Osmanlı'nın hüküm sürdüğü tarih boyunca Osmanlı halkı dışında kendine sığınmış farklı kökenlere sahip kişilere yardım etmesi ve gayrimüslim tebaayı da gözetmesi gibi önemli bir davranışın II. Abdülhamid döneminde de sürdürüldüğünü söyleyebiliriz.

Muhtâcîn maaşı uygulaması II. Abdülhamid döneminde Müslim ve Gayrimüslim Osmanlı halkına açık olan bir uygulama olmasıyla hem eskiden gelen bir geleneği hem de Abdülhamid'in duyurduğu ve geçerlilikten kaldırdığı 1876 Kânun-ı Esasi anayasasında değinilen Osmanlı özelliklerini içinde barındırmıştır. Gayrimüslim vatandaşlar ve çocuklarına tahsis edilen muhtâcîn maaşları bu tutumu açıklamaktadır (Özcan, 2009: 59).

26 Ocak 1896 tarihli Sadâret Başkanlığından Baş kitabet Dairesi Başkâtibi Tahsin Paşa'ya ulaşan bir belgede, Kars muhacirlerinden Gülizar Hanım kocasının vefat etmesi sebebiyle kimsesiz kaldığını ve yardıma muhtaç olduğunu belirterek yardım talebinde bulunmuş ve cevap olarak bu durumu gerekçesiyle kendisine

muhtâcîn maaşı kaleminden maaş bağlanması gerektiği padişah tarafından emredilmiştir. II. Abdülhamid dönemine ilişkin muhtâcîn maaşıyla alakalı arşiv belgelerine bakıldığında muhtâcîn maaşını isteyen ve alan grup içerisinde en fazla paya dul ve kimsesiz kadınların sahip olduğu görülmektedir. Bu durum da belirtmektedir ki kadınlar, eşlerinin vefatı nedeniyle maddi olarak müşkül duruma düşmüşlerdir. Ancak II. Abdülhamid dönemindeki örnek belgeden de görülmektedir ki yoksul ve dul kadınlara da devletin yardım eli uzanmış ve onlara sahip çıkılmıştır (BOA, I. HUS, 45/24).

4 Ekim 1897 tarihinde Sadâret Müsteşarlığına yazılan belgede padişaha verilen bilgiye göre Manastır Kolordu kumandanı İbrahim Paşa vefat etmiş ve bir çocuklu eşi yardıma muhtaç bir durumda tek başına kalmıştır. Ancak Askeri Mahkemeler Dairesi Memuru Ferik Mehmet Cevat tarafından verilen cevapta yardıma muhtaç bu kadına askeriyeden maaş bağlanmasının mümkün olmadığı, padişah tarafından sadaka olarak Maliye Nezareti Hazinesinden Hazine-i Celile-i Muhtâcînden uygun miktar maaş verilmesi Seraskerlik makamı tarafından Sadârete bildirilmiştir. Söz konusu hanım gerçekten yardıma muhtaç olduğundan kendisine merhameten bir an evvel adı geçen hazineden yardımın esirgenmemesi istenilmiştir. Sadâret Müsteşarlığına gönderilmiş olan 4 Ekim 1897 tarihli bu belgeye göre vefat eden bir askeri personelin muhtaç durumda bulunan eşi ve çocuğuna muhtâcîn tertibi yani muhtâcîn maaşından, uygun miktarda maaş bağlanması istenmiş, kimsesiz ve ihtiyaç sahibi bir kadının yardım talebi geri çevrilmemiştir (BOA, BEO, 1024/76787).

Muhtâcîn maaşı uygulamasında dul kadınlar eğer eşleri emekliliği hak etmişse tekaüd maaşından yararlanmakta ve geçimlerini birbirinden farklı oranlarda olan emekli maaşlarıyla sürdürmektedirler. Muhtâcîn maaşına ilişkin bilgileri içeren belgelerimizde ise eşleri, emeklilik hakkını kazanamadan ahirete intikal eden kadınların çoğunlukla muhtâcîn maaşını aldığını görmekteyiz. Hizmet yılı gereken süreyi tamamlamadığı için emekli olamayıp ahirete intikal eden kişilerin eşlerine, başka bir kimseye muhtaç yaşamamaları için cüzi bir miktarda da olsa muhtâcîn maaşı bağlanmıştır. II. Abdülhamid döneminden evvel de uygulamada olan muhtâcîn maaşı ödemeleri ile devletin, dul kadının kendini ve varsa çocuklarını korumaya

yönelik bir maaş bağlama itiyadına sahip olduğundan bahsetmek mümkündür (Bölükbaşı, 2005: 119-120).

Baş kitabet Dairesi tarafından kayıt altına alınan 1 Şubat 1898 tarihli belgede İslamiyet'i seçen Hidayet isimli bir kadın fakir ve aile fertlerinin çokluğu sebebiyle müşkül durumda olduğunu belirterek yardım talebinde bulunmuştur. Bu talebe istinaden verilen cevapta Hidayet isimli kadına ihtiyaç sahipleri kaleminden uygun miktar maaş bağlanarak hem maddi yardımda bulunulduğu hem de okul çağında olan oğlunun okuyabilmesi için bir okula kaydedilmesinin bizzat Sultan II. Abdülhamid tarafından emredildiği görülmektedir. Bu da demektir ki dönem içinde ihtiyaç sahiplerine yardım amacıyla maaş ödemeleri yapılmış ve bu kişilerin zaruret durumlarının çözülmesi için ve okul çağındaki çocuklarının da eğitimlerine devam edebilmesi için II. Abdülhamid tarafından verilen kararlarla gerekli yardımların sağlanması adına çalışmalar yapılmıştır. Bu sayede ise padişahın yardım eli yoksullara dokunmaya devam etmiştir (BOA, I. HUS, 61/17).

II. Abdülhamid döneminde muhtâcîn maaşı uygulamasından çok sayıda fakir kimse faydalanmış ve Tahsin Paşa da bu düşüncelere benzer bir şekilde hatıratında halkın zorunlu ihtiyaçlarıyla ilgilenen bir padişah modelini II. Abdülhamid'le eşleştirmiştir. II. Abdülhamid'in halkın zorunlu ihtiyaçlarıyla ilgilenmesiye halkın tepkisini çekmek yerine desteğini kazanmasına, saltanatının devamlılığının sağlanmasında bir başka koruyucu nokta olmuştur (Tahsin Paşa, 2015: 10-11). Ayrıca Osmanlı Devleti'nin resmî gazetesi olan Takvim-i Vekâyi'de bildirilen muhtâcîn maaşına ait haberler devletin, aynı zamanda da II. Abdülhamid'in halkın, kimsesizlerin ve muhtaçların babası rolünü gözler önüne sermiştir. Gazetelerde bulunan haber belgeleri şefkatli ve merhametli sultan modelinin yöneticilere ve halka yansıtılmasının başlıca araçlarından olmuştur. Çoğunlukla yüksek miktartlı muhtâcîn maaşları gazetede duyurulmuş ve böylelikle muhtâcîn maaşı geniş kitlelere bildirilmiştir (Takvimi Vekayi, 1891: 1).

Muhtâcîn maaşı, verilen bir hizmetin karşılığı olmayan bir maaş türü olarak yaşam boyu ya da belirli bir süre zarfında kısıtlı olarak fakirlerin geçimlerini sağlayabilmeleri için verilen önemli bir fon olmuştur. İlgili belgelerde de görülmektedir ki bu fon sadece fakir kimselere değil bunun yanı sıra kimsesiz, dul ya

da bedensel olarak özü bulunan ihtiyaç sahipleri içinde Sultan II. Abdülhamid tarafından sadaka olarak ödemeleri sürdürülen bir yardım kalemi olmuştur.

Halep nüfus eski Nazırı Mehmet Salih Efendi Maliye Nezaretine, 500 kuruş emekli maaşı ile ailesini geçindiremediğini belirterek yardım talebinde bulunmuş ve kendisine muhtâcîn tertibinden 500 kuruş tahsis edilmesi padişah tarafından emredilmiştir. Ancak muhtâcîn tertibinde tahsisi emredilen 500 kuruşa karşılık bulunamadığından bunun, bu yılki bütçeye ilave edilerek verilmesi uygun görüldüğü takdirde verilebileceği Muhasebe-i evvel tarafından bildirilmiştir. Baş Kitabet Dairesi tarafından bu yazıya 27 Eylül 1900'de verilen cevaba göre ise tahsis edilecek olan maaşın muhtâcîn tertibinde karşılığı bulunmadığından dolayı bir sonraki senenin bütçesine ilave edilerek verilmesi padişah tarafından da onaylanmıştır. Muhtâcîn maaşı sadece geçimlik bir geliri olmayan kişilere özel bir yardım kalemi olmakla kalmamış aynı zamanda emekli maaşı olduğu halde evinin geçimini sağlamakta zorlanan emekli bireylere de verilen bir yardım kalemi olarak varlığını sürdürmüştür. Yukarıdaki örnek belgeden anlaşılacağı üzere II. Abdülhamid döneminde muhtâcîn maaşı, Hazine-i Maliye-i Celile Tahsisatı olarak belirtilmiş ve bir sosyal yardım ödeneği olma özelliğini de taşımıştır (BOA, I. ML, 41/1).

XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde ülke dışında ikamet eden Müslümanların Osmanlı Devleti'ne geri dönmesi hem göç eden kesimin hem de devletin yeni sorunlarla yüz yüze gelmesine neden olmuştur. Bilhassa da 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonraki dönemde Müslüman göçleri en üst seviyeye çıkmıştır. II. Abdülhamid döneminde yaşanan göçler ve devlet mekanizması içerisindeki siyasi hareketler sebebiyle Osmanlı toplumunda dini ve etnik yapıda büyük bir dönüşüm gerçekleşmiş, Osmanlı'nın nüfus oranı Müslümanların lehine yönde bir büyüme göstermiştir (Karpas, 2002: 128-129).

İstanbul Fatih'in Kocamustafapaşa semti yakınlarında Ali Fakih mahallesinde Canbazbaş sokağının sekiz numaralı hanesinde oturan muhacirlerden Bilal Hamdi Efendi muhtaç olduğu gerekçesiyle kendisine yardım edilmesi talebinde bulunmuştur. Kendisine yardım talebine cevaben muhtâcîn tertibinden 200 kuruş maaş bağlanmasının padişah tarafından emredildiği 26 Eylül 1901 tarihinde Baş Kitabet Dairesi Başkâtibi Tahsin Paşa tarafından kaleme alınan belgede

görülmektedir. Bu durum II. Abdülhamid döneminde muhtâcin maaşı ödemelerinin, ülkenin en büyük kentlerinden en ücra köşelerine kadar neredeyse sokak sokak ihtiyaç sahiplerine ulaştığını göstermektedir. Hatta bu yardımlar II. Abdülhamid'in halkın tepkisini toplayan bir padişah değil de halkın desteğini kazanan, halkın ihtiyaçlarına yönelik bir padişah olmasıyla birlikte devamlılığını sürdürmüştür (BOA, I. HUS, 90/93).

Kimsesiz, fakir ve muhtaç oldukları için ihtiyar âmâ Mahmut ve ihtiyar Kamuran Hanım müşküllerinin giderilmesi için bir yardım talebinde bulunmuşlardır. Yapılan araştırmalar sonunda yardıma muhtaç oldukları anlaşılan âmâ Mahmut ve ihtiyar Kamuran Hanım'a padişah tarafından sadaka olarak muhtâcin tertibinden otuzar kuruş ödenmesi belediye meclisi tarafından bildirildiğinden, gereğinin yapılması şehremini tarafından istenmiştir (BOA, DT. MKT, 1091/8).

Muhtâcin maaşı ile ilgili belgelerde sıklıkla rastlanılan otuzar kuruşluk maaşlar, belediyenin muhtâcin maaşı kaleminden olup, fakir ihtiyacının bütünüyle karşılanmasına yönelik bir ödeme değildir. Bu yönüyle durağan olan belediye muhtâcin maaşları, küçük bir meblağ olarak fakirin geçimini sağlamak amacıyla kullanılmasını öngörmektedir. Muhtâcin maaşı uygulanırken belediyelerden tahsis edilen meblağın kırkta bir oranında tahsis edilmesi hususu da uygulamanın önemli bir noktasıdır. Bu kapsamda devlet tarafından geleneksel zekât inancının bir ifadesi olarak da ele alınabilen kırkta birlik tahsis uygulamasıyla ilgili 12 Aralık 1881 tarihine dair Sadâret tezkiresinde kırkta bir oranı esasına açıkça değinilmektedir:

“...icraat-ı belediyeye sekte gelmemek üzere hâsılat-ı belediyenin masârıf çıktuktan sonra bâki kalacak mikdarından kırkta birinin muhtacın için tefrikiyle ondan belediye heyetlerince o yolda ihtiyacı tahakkuk edenlere devâir-i belediyyeden tanzim olunacak mazbatalar üzerine vilayetin tasdikiyle nihayet otuz kuruşa kadar maaş i'tası münasip görünerek sûret-i hal ta'mîmen vilâyât ile idâre-i müstakille altında bulunan mutasarrıflıklara tebliğ kılınmış olmakla oraca da ber-minvâl-i meşrûh ifâ-yı muâmelat-ı lazîmeye himmet (Ergin, 1995: 4719).

Kırsal alanda ihtiyacı olduğu gerekçesiyle bulunduğu vilayete başvuran ihtiyaç sahiplerine, vilayetin Dâhiliye Nezaretinin onayı olması koşuluyla

belediyelerden ödemesi yapılan muhtâcîn maaşı, en uzak noktadaki vatandaşların ve fakir durumda olan kimselerin faydalandığı önemli bir gider kalemi olmuştur. Fakir olduğu için İstanbul Fatih Karagümrük'te oturan Hacı Mehmet Galip Efendi'nin yaptığı talebe karşılık 13 Ağustos 1907 tarihinde verilen cevaba göre kendisine sadaka olmak üzere muhtâcîn tertibinden otuz kuruş maaş tahsis edilmesi uygun görülmüştür. Fakir olan ve İstanbul'da yaşayan Hacı Mehmet Galip Efendi'ye muhtâcîn maaşından olmak kaydıyla belediye bütçesinden 30 kuruş maaş bağlanması talebinde bulunulmuştur (BOA, DH. MKT, 1192/ 72).

Belediyelerin ödediği muhtâcîn maaşlarında sabit bir miktar bulunmasına rağmen (BOA, BEO, 1024/76787) Maliye Hazinesinden ve nezaret bütçelerinden ödenen muhtâcîn maaşlarının içerdiği miktarlarında birbirinden oldukça farklı olduğu gözükmemektedir. Maliye Hazinesi bütçesinden karşılanan muhtâcîn maaşlarına ilişkin Bâb-ı Âlî Evrak Odası belgelerinde çoğu zaman “uygun miktar ma‘âş” ifadesi ile maaş miktarlarının açıklanmadığı görülmektedir. İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından ödenen muhtâcîn maaşlarına ilişkin Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi belgelerinin çoğunda ise “otuz kuruş, otuzar kuruş” gibi ödeme miktarları belirtilmektedir (BOA, DH. MKT, 1091/8, BOA, DH. MKT, 1192/72).

II. Abdülhamid döneminde Maliye Nezareti Hazinesinin Hazine-i Celile-i Tahsisatında yer alan muhtâcîn maaşı ayrıca belediyeler ve nezaretlerin gelirlerinden ödemesi gerçekleştirilen bir maaş çeşidine dönüşmüştür (Akar, a.g.e: 323).

Osmanlı devleti uzun müddet yardıma muhtaç durumda bulunan kimselere muhtâcîn adı altında maaş ödemeleri yapmıştır (Mengirkaon, 2017: 152). II. Abdülhamid döneminde Maliye Nezareti Hazinesinin, Hazine-i Celile-i tahsisatında bulunan muhtâcîn tertibi ve bu ödenekten ödenen muhtâcîn maaşları maddi yönden muhtaç halde olan kimselere aktarılan önemli bir kaynak olmuştur. Nitekim 27 Haziran 1910 tarihindeki “Muhtâcîn Maaş-atı Hakkında Nizamname” ortaya çıkana kadar herhangi bir tüzüğe tabi olmayan bu uygulama ile muhtaç durumda olan kişilere genellikle kayd-i hayat mecburiyetiyle yani yaşadığı süre boyunca maaş bağlanmaktaydı. Bu nizamnamenin oluşturulmasındaki amaç ise II. Abdülhamid döneminde yaygınlaşan maaş yönünden keyfi uygulamaların ortadan kaldırılması olmuştur. Nizamnamenin içeriğine göre muhtâcîn maaşından yararlanabilmek için

Osmanlı Devleti halkından olmak, hiçbir geçim aracı ve kazancı bulunmamak, geçimini sağlamak ile yükümlü olan akrabası, yakını bulunmamak, yaşlı, malul veya yetim bulunmak şartı aranmıştır. Nizamnamede ayrıca muhtâcîn maaşının kişi başına en az 50 kuruş en fazla ise 150 ve bir aile için toplamda 500 kuruştan daha fazla olmaması gerektiği belirtilmiştir. Maliye Nezareti Hazinesi defterlerinin yanında bulunan bir takım belgeye göre ise bu uygulamaya ilişkin sınır ile ilgili de bilgi elde edilmektedir. Mesela Nisan/mayıs ayları 1326/1910 senesi için tutulan defterlerden, 258 kişiye toplamda 51.911 kuruş maaş ödemesi yapıldığı, Eylül 1326/1910 tarihine ait defterden ise 25 muhtâcîne 27.000 kuruş yardım ödemesi yapıldığı anlaşılmaktadır (Özbek, a.g.e:53-59). Muhtâcîn Maaşı Nizamnamesinin düzenlemesinden de görüldüğü üzere bu nizamname bütün fakirlere maaş bağlanması sebebiyle şekillendirilmiş bir nizamname değildir. Nizamname bu doğrultuda, devletin münasip göreceği fakir kimselere maaş bağlanmasını, bu kapsamda da maliyenin durumuna ilişkin sınırlandırılmış bir topluluğu içermektedir.

Muhtâcîn maaşı nizamnamesinin içeriğindeki diğer bilgilere bakıldığında muhtâcîn maaşı tertibinden yararlanmak isteyen kişilerin, buldukları vilayet, sancak ve kazalardaki idari amirlere muhtaçlık durumlarını varsa aynı hanede yaşayan hasta muhtaç durumda olan kişilerin hastalık derecelerini açıklayan ve sağlık memuru tarafından onaylanmış rapor ile birlikte bir dilekçeyle başvurmaları gerektiği belirtilmiştir. Başvuru dilekçelerinin ise belediye meclislerince sırayla incelenip araştırılacağı sonuç olarak Maliye Nezareti tarafından maaşlar onaylandıktan sonra tahsis edilen maaşlar için sahibine cüzdan ve tuğralı devlet senedi verileceği de belirtilmiştir (Düstur, Tertib-i Sani C II, 1910: 400).

Gerçekleştirilen yardım faaliyetleri ve özellikle muhtâcîn maaşı ödemelerinin uzun müddette devletin gerçekleştirmesi gereken sorumluluklar arasına girmesi sosyal devlet yapısının ilerlemesi yönünden önemini de ortaya koymaktadır. Bu sosyal yardım anlayışı ile Osmanlı Devleti'nde dul, yetim, fakir, kör veya farklı sebeplerden dolayı yoksullaşmış kişilere maaş bağlanarak muhtaç kimseler devlet koruması altına alınmış ve bu “yoksulların koruyucusu” olma fikrini II. Abdülhamid döneminde sosyal yardım kavramıyla bir bütün haline getirmiştir.

2.6.2. Tev'em Maaşı Uygulaması

Tev'em, Arapça bir sözcük olup ikiz anlamını taşımaktadır. Tev'em maaşı ise Osmanlı Devleti'nde ikiz veya üçüz çocukları olan ailelere aylık olarak belediye tahsisatından yapılan ödemeler olarak adlandırılmaktadır. Osmanlı Devleti'nde bölge, din, dil, ırk fark etmeden Osmanlı vatandaşı olan, ikiz ya da üçüzleri doğan ve çocuklarına bakmakta güçlük çeken muhtaç ailelere maddi yardımda bulunuluyordu. Bu yardımlar dönemin koşullarına dayanarak belirlenen oranlarda kuruş veya akçe hesabına göre aylık ödemeler şeklinde yapılmaktaydı. Tev'em maaşı alabilmenin tek şartı ise ailelerin yardıma muhtaç olmalarıydı. Tev'em maaşı bağlanmadan önce talepte bulunan ailelerin durumları incelenmekte, belirtilen durumun doğruluğu tespit edilmekte ve belirlenmiş oranlarda çocuklara ve annelerine ödenmesi üzere aylık bağlanmaktaydı (Dinç, Şimşek ve Eroğlu, 2009: 77).

Tev'em maaşı ödemeleri muhtâcîn maaşından ayrı bir tahsisat olarak bağlanmıştır. Bu ödemeler ile devlet, bir doğum hâdisesinden sonra ailenin iki çocuğa birden sahip olmasını göz önünde bulundurularak, ailenin çocukların bakımını üstlenirken daha fazla sıkıntı yaşayacağını düşünerek bu sıkıntının bir nebze de olsa hafifletilmesini sağlamıştır. İkiz çocuğu doğan ailelere devletin yardım ettiğine ilişkin arşivde birden fazla belge bulunmaktadır. İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir yazıda ikiz çocukları olan bir ailenin bu çocuklarına tev'em maaşı verilmesi istenilmiş ve ilgili dairenin veznesinden 30 kuruş maaş verilmesi Dâhiliye Nezareti tarafından 8 Şubat 1888 tarihinde bir yazı ile ödemenin belediye tahsisatından yapılması onaylanmıştır (BOA, DH. MKT, 1484/45). Yine aynı tarihli bir başka belgede de ikiz doğan çocuklara 30 kuruş maaş bağlanması Dâhiliye Nezareti tarafından uygun görülmüş ve gereğinin yapılması İstanbul Büyükşehir Belediyesinden istenmiştir (BOA, DH. MKT, 1484/40). 9 Şubat 1888 tarihli bir diğer belgede ise verilmesi istenilen tev'em maaşının verilebilmesi için harcama kaleminde boşluk olması halinde 30 kuruş ödeme yapılacağı belirtilmiştir (BOA, DH. MKT, 1484/70).

II. Abdülhamid döneminde yapılan tev'em maaşı ödemelerine ilişkin belgeler incelendiğinde yapılan ödemelerin genellikle belediye tahsisatından

yapıldığı ve ödemeler için “*otuz kuruş tahsisat yapılması, otuzar kuruş tahsisat yapılması*” gibi ifadeler kullanılarak sözü geçen ödemenin ne miktarda yapılacağına dair bilgilerde vurgulanmıştır. Sözü geçen ifadelerde tev'em maaşının her çocuk için otuzar kuruş olduğu anlaşılmaktadır.

Niğde'nin Yenice Mahallesi halkından Mustafa adındaki kişinin ikiz doğan çocuklarına da yardım edilen diğer çocuklar gibi belediyenin yerel gelirlerden ayda otuzar kuruş maaş bağlanması talep edilmiştir. Belediye dairesi gelirlerinin büyük bölümü mal sandıklarına geri alındığından bu gibi maaşları karşılayacak para kalmadığı ve bu durumu açıklamak için gönderilen 19 Ekim tarihli yazı üzerine durum Maliye Nezaretine yazılmıştır. Alınan cevapta bundan böyle ortaya çıkacak ihtiyaç sahiplerine belediyeler aracılığıyla yiyecek yardımında bulunulacağı kararlaştırılmıştır. Tensik-i Maaşat Kararnâmesi gereğince kimseye Maliye Hazinesinden maaş bağlanılmayacağı ve karşılıksız maaş bağlanmasının da mümkün olmadığı nedeniyle bu iki çocuğun maaşlarının da eskiden olduğu gibi belediye gelirlerinden karşılanması gerektiği 31 Ocak 1889 tarihinde Dâhiliye Nezareti tarafından Konya Valiliğine bildirilmiştir (BOA, DH. MKT, 1589/114). İkiz ya da üçüz çocuklara ihtiyaca yönelik maaşlar ödenirken kimi zaman bu maaşların ödenmesinde güçlükler yaşanmış, maaşların maliye nezareti yerine belediye gelirlerinden karşılanması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca tev'em maaşı kayıtlarında, maaş bağlanması ile ilgili taleplere karşılık verilen olumsuz cevaplarda bulunmaktadır.

İzmir'in Birunabad nahiyesinden Zenci Abdullah'ın ikiz doğan çocuklarına belediye gelirlerinden kanun gereği otuzar kuruş maaş bağlanması gerektiği Maliye Nezaretine gönderilen Sadâretin yazısında bildirilmiştir. Bu gibilere belediye gelirlerinin önceden belirlenmiş maaş ve harcamalar çıktıktan sonra kalacak fazlanın kırkta birinden ayda otuzar kuruş maaş tahsisi padişah tarafından emredilmiştir. Yukarıda adı geçen Zenci Abdullah'ın, muhtaç durumda olduğu onaylandıktan sonra oğluna yirmi yaşına, kızına da evleninceye kadar benzerleri gibi geçici olarak ayda otuzar kuruş maaş tahsis edilmesi, bunun padişahın emri olduğu, bulunduğu yerdeki belediyenin önceden belirlenmiş harcamaların fazlasından karşılanacağına dair gereğinin yapılması Dâhiliye Nezareti tarafından 21 Şubat 1889'da yazılan yazıyla

Aydın Valiliğine bildirilmiştir. II. Abdülhamid döneminden önceki dönemlerde olduğu gibi II. Abdülhamid döneminde de tev'em maaşı ödemelerinin yapılmasında Müslüman ve Gayr-i Müslimler arasında bir ayrıma gidilmemiştir. Osmanlı Devleti'nin çatısı altında yaşayan Gayr-i Müslim ailelerin de dünyaya getirdiği ikiz çocuk ya da üçüz çocukları içinde tev'em maaşı ödemeleri yapılmıştır. Osmanlı Devleti çatısı altında yaşayan, farklı milletlere mensup olan bütün Osmanlı halkının bu yardımlardan yararlandığı "*Zenci Abdullah'ın ikiz doğan çocukları*" ifadesinde de görüldüğü gibi arşivde bulunan pek çok belgede de görülmektedir (BOA, BH. MKT, 1597/42).

İstanbul Büyükşehir Belediyesinin verdiği bilgiye tev'em maaşı verilmesi istenilen ikiz çocuklara Dokuzuncu Belediye Dairesi veznesinden ayda otuzar kuruş maaş bağlanması uygun görülerek belgeler 20 Aralık 1890 tarihinde Dâhiliye Nezaretine iade edilmiş ve gereğinin yapılması istenilmiştir. Muhtâcîn maaşı ile ilgili bölümde belirtilen ödemelerde görülen kırkta bir uygulaması, yukarıdaki belgede gördüğümüz üzere tev'em maaşına yönelik bir uygulama olarak da karşımıza çıkmaktadır. Bu uygulamaya göre belediye gelirlerinden karşılanan ve esas olarak iki çocuktan birine 30 kuruş olmak kaydıyla bağlanan tev'em maaşının, her ikiz doğan çocuğa değil, muhtaç durumda olan ailelerin ikiz doğan çocuklarına verilmesi kaidesi özellikle belirtilmiştir. İkiz çocukları ya da üçüz çocukları olmasına istinaden tev'em maaşına başvuruları kabul edilen ve tev'em maaşı bağlanan ailelere bağlanacak olan maaşların hangi kaynak tarafından ödeneceği hususunda belgelerde "*Belediye Dairesi Gelirleri*", "*Dokuzuncu Belediye Dairesi Veznesi*", "*Harcama Kalemi*" gibi açıklamalar bulunmaktadır (BOA, DH. MKT, 1793/157).

İstanbul Kasımpaşa mahalle imamı Hafız Mehmet Efendi fakirliği sebebi ile ikiz doğan çocuklarına maaş bağlanmasını içeren bir dilekçe ile Dâhiliye Nezaretine başvuru yapmıştır. Bu dilekçe Dâhiliye Nezareti tarafından 27 Aralık 1890 tarihinde İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığına gönderilmiş ve gereğinin yapılması istenmiştir (BOA, DH. MKT, 1795/76). 22 Ekim 1893 tarihinde zevcesi ikiz çocuk dünyaya getiren Ali isimli bir vatandaş kendi imzası bulunan bir dilekçe ile Beykoz Kaymakamı'na ikiz olarak doğan çocuklarına maaş bağlanması isteğinde bulunmuştur. Bu talebe karşılık gerçekten ailenin ihtiyaç sahibi olup olmadığının

anlaşılması ve buna göre maaş bağlanması için sözü edilen çocukların isim ile doğum tarihleriyle, ana babalarının ihtiyaç durumları adı geçen köyde araştırılmıştır. Soruşturma sonucuna göre elde edilen bilgiler doğrultusunda bu çocukların 22 Ekim 1893 tarihinde Ali'nin eşi Saadet tarafından ikiz olarak dünyaya getirilen Mustafa ve Ayşe olup halen hayatta oldukları tespit edilmiştir. Babaları Ali'nin amele olduğu ve sahip olduğu bir beygiri ile ancak ekmek parası kazanabildiği ayrıca bu derece fakir olduğu anlaşılmıştır. Durumlarına istinaden gereğinin yapılarak maaş bağlanmasına ilişkin Beykoz kaymakamı tarafından İstanbul Büyükşehir Belediyesine bir dilekçe gönderilmiştir (BOA, DH. MKT, 264/64). İstanbul Fatih'in Sarıgez ilçesinde oturan Hüseyin Efendi Dâhiliye Nezaretine ikiz çocuklarına maaş bağlanması talebini içeren bir mektup göndermiştir. Dâhiliye Nezareti tarafından İstanbul Büyükşehir Belediyesine gönderilen bu mektuba istinaden kişi hakkında yapılan soruşturmaya göre gelen mektubun içeriği yapılan araştırmalar sonucunda doğrulanmıştır ve gereğinin yapılması istenilmiştir (BOA, DH. MKT, 264/64).

Tev'em maaşı hem ailenin iki çocuk sahibi olmasının doğurduğu maddi yükü gidermek için yapılan bir yardım hem de nüfusun artmasına yönelik bir teşvik olarak nitelendirilebilmektedir. Tev'em maaşı almak isteyen ailelerin, arşiv belgelerindeki bilgilere dayanarak *"bu derece fakir bir durumda olma ve muhtaç durumda olma"*, gibi şartları sağlaması gerekmektedir.

Tev'em maaşı isteyen ailelerin bu istekleri, çocukların yaşça büyük olması, ikizlerden birinin ölmesi, babanın devlet güvenceli bir işte çalışması nedeniyle geri çevrilmekte ya da Maliye Hazinesinden verilen maaşların azaltılması nedeniyle belediye gelirlerinden karşılanması için ödeme sorumluluğu belediyeye aktarılmaktadır. Ayrıca yapılacak olan yardımların tev'em maaşının aksamaması için bizzat ihtiyacı olan ailelere ulaşmasına özen gösterilmekteydi. Bunun için ikiz çocuk ya da üçüz çocuk sahibi olan ailelerin gerçekten yardıma muhtaç olup olmadıkları araştırılıyordu. Araştırma yapılırken taleplere ilişkin mahalle muhtarları ile imamlar tarafından gerekli bilgiler toplanmaktaydı. Yapılan araştırmalar neticesinde ikiz çocuğu veya üçüz çocuğu olan ailelerin yardıma muhtaç olmadıkları belirlenirse tev'em maaşı başvuruları geri çevriliyordu (Dinç vd., 2009: 88).

2.6.3.Dul, Yetim ve Kimsesizlere Yapılan Yardımlar

Bir devletin iktisadi politika olarak dul, kimsesiz ve yetimlerin haklarını güvence altına almak ve ihtiyaçlarını gidermeye yönelik sosyal yardımların modern anlamda Osmanlı Devleti'nde, XIX. yüzyılın ikinci yarısından başlanarak uygulandığı ve şimdiye kadar mevcutta devam eden işleyişin de alt yapısını oluşturduğu görülmektedir. Esas olarak dul, kimsesiz ve yetimlere yardım etme düşüncesi Osmanlı Devleti'nin ilk ortaya çıkış döneminden beri mevcut bir düşünceydi. Dul ve yetim tebaanın geçimlerini sağlamak, kimsesizler, yaşlılar ve çocukların ihtiyaçlarını gidermek gibi sosyal yardım konularında vakıf kurumları önemli bir işleve sahipti. Ancak modern olarak barınma, sağlık, eğitim gibi temel ihtiyaçların üstlenilmesi için dul, yetim ve kimsesizler gibi ihtiyaç sahibi grupların toplumda yaşamlarının güvence altına alınması yönünde atılan adımlar, Tanzimat dönemi ile beraber ilerleme göstermiştir. Açıkçası dul ve yetimlere ait malları koruma ve onların iyi bir yaşam sürdürebilmeleri niyetiyle devlet yöneticileri tarafından çeşitli önlemler alınmıştır. Tanzimat döneminden sonra sosyal yardım konusunda birçok değişiklik yapılması ile birlikte, Meşrutiyetten önce ve sonra sosyal yardımların yürütülmesinde birtakım değişimler bulunmaktadır. İkinci Meşrutiyetten önce gerçekleştirilen sosyal yardım uygulamaları, bilhassa II. Abdülhamid döneminde padişahın ihsan ve lütfu biçimindeyken, II. Meşrutiyet'in ilanı ile beraber modern bir temel oluşturulup devletin yerine getirmesi gereken görev biçiminde nitelendirilmeye çalışılmıştır (Dereci, 2019: 193-194).

II. Abdülhamid'in saltanatı döneminde dul, yetim ve kimsesizlere verilen maaşlar ve yapılan ödemeler aynı zamanda devlet görevlisi olan veya devletten geliri olan bir ordu mensubu vefat ettiğinde de bu kişilerin ordudaki görev derecelerine ve vefat durumlarına göre değişik miktar ve derecelerde ödenmiştir. Yapılan bu yardım ve ödemelerin belirli oranlardan ödenmesi ile ilgili bilgiye 8 Mart 1886 yılında yürürlüğe giren bir kararnameyle ulaşmak mümkündür. Kararnamenin ilk iki maddesine göre:

Birinci Madde: Savaş meydanında şehit olan ve amiri tarafından kolera yahut bunun gibi tehlikeli ve bulaşıcı hastalık bulunan bir yerde görevlendirilmiş ve

burada askeri hizmetini yerine getirirken bulaşıcı hastalığa yakalanarak o hastalıktan velhasıl, gerek meydan savaşında gerekse herhangi bir askeri görev esnasında yaralanıp kısa bir süre sonra o yaranın etkisi sebebiyle vefat eden memurlar, amirler, subaylar ve sıhhiye memurlarının yetimleri, geriye bıraktıkları dul eşleri kararnameye eklenen ek cetvelde gösterilecek kurala göre yetim ve dul maaşının birinci derecesinden maaş almaya hak kazanmaktadır. Bu açıklanan durumun dışında vefat eden memur, amir ve subayların yetimleri ve eşleri ise bu maaşın ikinci derecesinden maaş almaya hak kazanmaktadır.

İkinci Madde: Mareşal rütbesinde bulunanlardan eceliyle vefat edenlerin yetimleri üç ya da daha fazla olursa 4552 kuruş, şehit olarak ya da askeri görevinden dolayı vefat eden mareşallerin yetimleri yine üç kişi ve daha fazla ise altı bin sekiz yüz dokuz kuruş verilir. Tümgeneral rütbesinde eceliyle vefat edenlerin yetimleri üç veya daha fazla ise iki bin kırk altı kuruş almaya hak kazanırlar. Bunlardan şehit olarak ya da görevli bulunduğu hizmetten etkilenerek vefat edenlerin yetimleri üç ve daha fazla ise üç bin altmış dokuz almaya hak kazanırlar. Tuğgeneral paşalardan eceliyle vefat edenlerin yetimleri üç ve daha fazla ise bin üç yüz altmış beş kuruş ve bunlardan şehit olarak vefat edenlerin yetimleri dul eşleri yine üç ya da daha fazla ise iki bin kırk sekiz kuruş almaya hak kazanırlar. Albaylardan eceliyle vefat edenlerin yetimleri üç ve daha fazla ise yedi yüz otuz üç kuruş almaya hak kazanmaktadır (BOA, Y. EE, 113/26).

Dul kadınlar ve yetimlere verilen maaşlarda belli bir sabit rakamın olmadığını görmekteyiz. Devlet dul kadınlara ve yetimlere farklı miktarda maaşlar vermektedir. Örneğin bu kararnamenin ilk maddesine göre savaşırken şehit düşen ya da bulaşıcı bir hastalığa yakalanarak vefat eden ordu mensuplarının dul ve yetimleri belirlenen orana göre yardım maaşının birinci derecesinden maaş almaya hak kazanırken, bu durumlar dışında vefat eden ordu mensuplarının dul ve yetimleri ise ikinci dereceden maaş almaya hak kazanmaktadır. Ayrıca görev dereceleri ve ölüm sebeplerine göre ve aynı zamanda geride kalan aile fertlerinin sayılarına göre de kararnamede belirtilen her bir rütbe içinde ayrı ayrı maaş miktarları belirtilmiştir. Örneğin; Mareşal rütbesinden kendi eceli ile vefat eden bir çalışanın geride kalan yetim sayısı üç ve üçten fazla ise bu aile fertlerine yardım için 4552 kuruş ödeme

yapılacağı belirtilmişken, Tümgeneral rütbesinden eceliyle vefat edenlerin yetim sayısı üç ve üçten fazla ise 2046 kuruş ödeme yapılması gerektiği belirtilmiştir. Eğer kişi şehit olmuş veya görevi sırasında görevinden kaynaklı bir durum ile vefat etmiş ise bu ödeme miktarları da belirlenen kural çerçevesinde değişiklik göstermiştir. Arşiv belgelerinde bulunan bu gibi pek çok belge ve kararın aslında günümüzde şehit kimselerin dul ve yetimlerine yapılan yardımlar içinde bir temel oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Osmanlı kadınlarının XVII. yüzyılın birinci yarısından sonra karar makamlarına, kamusal makamlara ulaşmaya çalıştığı, yapılan çalışmalarla tespit edilmiştir. Osmanlı kadınlarının toplumsal hayata aktif katılımı; XIX. ve XX. yüzyıllarda Avrupa hukuk ıslahatlarının tesirinden daha önce gerçekleşmiş, yönetim ve karar makamlarına daha yakın bir mesafede olmuştur. Osmanlı kadınlarının karar makamlarına iletmiş olduğu arzuhal ve dilekçelerde bu durumu açıkça görebilmekteyiz (Zarinebaf-Shahr, 2000: 245).

II. Abdülhamid döneminde kimsesiz, dul ve yetimlere yönelik yapılan yardımların temel olarak padişahın ihsan ve lütfu, yani bağış ve hediyesi olarak nitelendirilebilecek türden yardımlar olduğunu belirtebiliriz. Dul, yetim ve kimsesizlerin bu doğrultuda ihtiyaçlarının giderilmesi için yapılan başvuru ve çıkarılan emirlerle ilgili devlet arşivlerinde kayıtlı olan sayısız belgeye ulaşmak mümkündür. Sofya muhacirlerinden Rukiye Hanım kimsesiz, fakir ve ihtiyaç sahibi olduğu için diğer fakirlere yapıldığı gibi kendisine de bir miktar maaş bağlanarak yardım edilmesi talebinde bulunmuştur. Yazılan bu dilekçe 1 Mayıs 1890 tarihinde Dâhiliye Nezareti tarafından gereğinin yapılması ve yardımın sağlanabilmesi için İstanbul Büyükşehir Belediyesine havale edilmiştir. Kimsesiz yardıma ihtiyacı olan Rukiye ismindeki bir kadın kendisine maaş bağlanması için yazdığı dilekçe ile padişahın yardım istediğinde bulunmuştur (BOA, DH. MKT, 1721/108). Erenköylü Fatma Hanım Kocasının birkaç sene önce vefat ettiğini, iki çocuğuyla kimsesiz ve çaresiz kaldığını bir taraftan da ölmeyecek kadar geçim kaynağına muhtaç ve altı yaşındaki oğlu Halit'i de okula yazdırmak istediğini belirten bir dilekçe ile kendisine bir miktar para yardımında bulunulmasını istemiştir. Erenköylü Fatma Hanım'ın kimsesizliğini, fakirliğini ve oğlunu okula yazdırma talebini içeren dilekçe

incelenmiş, kendisine padişah tarafından sadaka olarak Hazine-i Hassadan 100 kuruş verilmesi 28 Ağustos 1894 tarihinde yazılan yazı ile uygun görülmüştür. Verilen karar gereğince padişahın hediyesi olarak gereği yerine getirilmiştir. Fatma isminde dul ve aynı zamanda yetim iki çocuğu olan kadın hem geçimini sağlamak hem de oğullarından okul çağında olan Halit'i okula yazdırmak için padişah'tan yardım talebinde bulunmuş ve verilen karar gereğince kendisine padişahın ihsanı ve lütfu olarak değerlendirilecek nitelikte bir yardımda bulunulmuştur (BOA, ML. EEM, 194/85). Musul vilayetinden 26 Mayıs 1895 tarihinde gönderilen bir yazıda Peygamber soyundan ve Musul eşrafından Muhammed Efendi'nin hanımının, dilsiz ve sağır olan iki oğlunun her yönden yardıma ve padişahın merhametine muhtaç olduklarını bildiren bir yazı 25 Temmuz 1895 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden Sadârete gönderilmiştir. Peygamber soyundan olan Muhammed isimli bir adam, dilsiz aynı zamanda da sağır olan iki oğlu ve eşinin muhtaç durumda olduklarını bildiren bir dilekçe ile yardım istemiştir. Bu belgelerden anlaşılacağı üzere II. Abdülhamid döneminde yapılan bu tarz yardımlar klasik bir yardım anlayışından ziyade padişah'tan talep edilen ve padişahın merhameti, iyiliği, yardım severliği çatısı altında ihsanı ve lütfu olarak yapılan yardımlar olmuştur (BOA, DH. MKT, 402/56).

Daha önce belirttiğimiz bilgilerde vefat eden askerlerin emekliliği sebebiyle ya da şehit olması sebebiyle yardım almaya hak kazanan dul ve yetimlerinin hak ettiği maaşlarının düzenli olarak ödenebilmesine ilişkin bir yazı kaleme alınmıştır. Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesi tarafından 1 Mart 1899 tarihinde kaleme alınan bu yazıda, emekli askerlerin yetim ve dul eşlerine ödenen maaşların düzenli bir şekilde ödenebilmesi için padişahın emri gereği tüm ülkede yeni bir yoklama yapıldığı ve bu yoklamanın sonuçlanmasının uzun bir zaman alacağı belirtilmiştir. 1900 mali yılı içerisinde maaş sahiplerinin aylıklarının düzenli alabilmesi için gerekli paranın şimdiden hazırlanması ve ileride gecikme olmaması için İstanbul'daki emekli askerlerin dul eşleri ve yetim çocuklarının mart ayı başından ağustos ayı sonuna kadar altı aylık maaşlarının 7 milyon kuruş olduğu hesaplanmıştır. Bu paranın Rüşumat Emaneti gelirlerinden ve bazı vilayetlerin vergi gelirleri de içinde olmak üzere, tüm harcamalar yapılırken bu dul ve yetimlerin maaşlarına da öncelik verilerek düzenlenmesi esası ele alınmıştır. Daha sonra ise sandığın hazineden ve %5

üzerinden olan düzenleme tahsisatlarının havalelerinden alınmak üzere haftalığa bölünerek her haftaya düşen miktarın vaktinde emekli sandığına teslim edilmesi gerektiği bildirilmiştir. Taşradaki asker emeklilerinin yetim ve dul eşlerinin maaşlarının zamanında ödenmesi gerektiğini içeren kararın Maliye Nezaretine, vilayetlere, sancak yöneticilerine tebliğ edilmesi hakkında karar alınmıştır. Alınan bu karar Milli Eğitim Bakanı Zühdü Paşa başkanlığında kurulan komisyon tarafından bir rapor hazırlanarak padişaha sunulmuş bu durumun ise toplanacak olan Bakanlar Kurulunda görüşüleceği ve son sözün padişaha ait olduğu açıkça belirtilmiştir (BOA, I. HUS, 73/64).

6 Mart 1899 tarihinde Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesi Başkâtibi Tahsin Paşa tarafından yazılan yazıda ise emekli askerlerin dul eş ve yetim çocuklarına ait maaşların düzenli bir şekilde ödenebilmesi için mart ayından ağustos ayı sonuna kadar olan altı aylık maaşlarına karşılık gelen 7 milyon kuruşun Rüşumat Emaneti gelirleri ve bazı vilayetlerin vergilerinden ayrılması gerektiği belirtilmiştir. Yapılan tüm diğer harcamalarda bu askerlerin dul ve yetimlerinin maaşlarına öncelik verilerek ayrılması ve İstanbul'da sandığa teslim edilmesi uygun görülmüştür. Maârif-i Umûmiye Nezâreti tarafından gönderilen yazıda belirtildiği üzere taşrada bulunan emekli askerlerin dul eş ve yetim çocuklarına ait maaşların da zamanında ödenmesi gerektiği ve gelecek yılbaşından itibaren gerek vergi sandığından gerekse Aydın, Bursa, Selanik, Edirne, Ankara, Konya, Kastamonu ve Trabzon vilayetlerinin vergi gelirlerinden karşılanması gerektiği Bakanlar Kurulu tarafından kararlaştırılmış ve son kararın yine padişaha ait olduğu belirtilmiştir. II. Abdülhamid dönemindeki bu uygulamalarla aile bireylerine yaşamlarını devam ettirebilmeleri için yeni belirlenmiş haliyle yardım maaşları tahsis edilerek, bu şekilde erkeğin vefatından sonra aile birliğinin parçalanmasının önüne geçilmiş ve aile birliğinin devamlılığı devlet tarafından sağlanmaya çalışılmıştır. Devlet gerçekleştirdiği bu uygulamada ise hiçbir hizmet karşılığı beklemeksizin söz konusu olan yardımı aile bireylerine sağlamıştır (BOA, I. HUS, 73/61).

II. Abdülhamid döneminde dul, yetim ve muhtaçlara yapılan yardımların sadece Müslüman tebaaya değil, farklı dine mensup olduğu halde Osmanlı topraklarında yaşayan bireylere de yapıldığı görülmektedir. Bu bilgiyi Anadolu'nun

bazı vilayetlerine ait yardım komisyonundan, Padişahın özel kalemine sunulan 14 Haziran 1897 tarihli yazıya dayanarak kanıtlamak mümkündür. Muhtaç Ermeniler için yapılacak yardımların ayrılıp koruma altına alınarak, yardımlar toplandıkça fakir ve muhtaç olan kimselere harcanmak üzere ve yapılan yardım harcamaları hakkında bu işten sorumlu olan komisyona bilgi verilmesi şartıyla doğrudan yardım parasının 60 bin kuruşunun II. Abdülhamid'in iradesi üzerine patrikhaneye teslim edilmesine karar verilmiştir (BOA, I. HUS, 66/42/1).

II. Abdülhamid döneminde yapılan bu tarz yardımlar sadece Müslüman halka yönelik yapılan yardımlar olmadığı yine başka bir belge ile anlaşılmaktadır. 17 Mayıs 1898 yılında Anadolu'daki bazı vilayetlere ait yardım komisyonundan Padişahın özel kalemine sunulan yazıda bir Ermeni patriği tarafından bildirildiğine göre yaşanan karışıklık ve hadise esnasında kilise ve okul gibi kurumların yakılıp yıkıldığı iddia edilmiştir. Karışıklığın verdiği zararın sadece Ermenilere ait olmayıp bu olayda Müslümanlara ait okul ve camilerinde zarar gördüğü tespit edilmiştir. Bu sebeple komisyon ikiye ayrılmış ve zarara uğrayanların isteği adına padişahın emri gereğince bakanlardan oluşan bir encümen ile görüşme yapılmıştır. Zarar gören kurumların imarı ve tadilatı için yardım toplanmaya başlanmış Ermeni ve Müslümanların uğradığı zararların tespiti için yapılacak olan araştırmanın ise tarafsız bir şekilde yapılması istenmiştir. Yapılan araştırma sonucunda dul ve yetimlere yardım ulaştırma konuları da görüşülerek yardımın hazineden komisyon sandığına verilmesi kararlaştırılmış ve yardımın bir an evvel ulaştırılması encümen tarafından karara bağlanmıştır. Karışıklık esnasında Ermeniler tarafından atılan bomba ve tahrip aletleriyle atılan silahlar sonucu hasar gören cami, mescit ve okulların tamir ve inşası devlet tarafından teminat altına alınmıştır. Ermeni patrikhanesinden verilen listede yirmi iki kilise, altı manastır ve yedi okulun da komisyonca sadece on kilise ile yedi okulun tamire muhtaç olduğu tespit edilmiştir. Patrikhanenin hasar gördüğünü belirttiği diğer yapılar ve bildirdiği dul ve yetimlerin durumunun bilinemediğinden buldukları yerlerden gerekli bilginin alınarak gereğinin yapılmasına karar verilmiştir. Komisyon tarafından tespit edilen on kilise ve yedi okulun tahmin edilen masraflarının giderilmesi için son karar padişaha bırakılmış ve 25.275 kuruş olan masrafların komisyonda bulunan paradan verilmesi gerektiği bildirilmiştir. Belirtilen

dönemde Anadolu'da çıkan bir karışıklık esnasında zarar gören bazı kilise, okul cami ve mescit gibi yapılar, yardıma muhtaç olan dul ve yetimler için gerekli yardımların yapılabilmesi adına da gerekli bilgilerin karışıklığın yaşandığı bölgeden edinilerek yardımın yapılması gerektiği bilgisine ulaşılmaktadır (BOA, I. HUS, 66/42/2).

II. Abdülhamid döneminde, maaş talebinde bulunan fakirin veya muhtaç olan kişinin önce araştırıldığı, gerçekten ihtiyaç sahibi olup olmadığının incelendiği anlaşılmaktadır. Talep edilen bu yardımların sağlanmasında II. Abdülhamid'de oldukça dikkatli davranmış ve istenilen yardımın yerine ulaşması için 29 Temmuz 1898 tarihinde Başkâtip Tahsin Paşa tarafından kaleme alınan bir yazıda belirtildiği üzere Anadolu'da Ermeni yetimleri ve muhtaçları için istenen yardımlara, komisyonun elinde bulunan paradan 1000 lira verilmesini Sadrazam'a sözlü olarak bildirmiştir. Yardımın tekrar istenmesi üzerine ise belirtilen miktar paranın biri iki gün içinde yardım isteyen patrikhaneye verilmesini emretmiştir (BOA, I. HUS, 66/42/3).

Her ne kadar muhtaç kimselere, dul, yetim ve kimsesizlere yapılan yardımlar ve verilen maaşların muntazaman bir şekilde ödenmesine dikkat edilmeye çalışılmış olursa da Osmanlı Devleti'nin ekonomik olarak içinde bulunduğu zor durum ve her geçen gün artan dul ve yetim maaş talepleri nedeniyle ödemeler yapılırken gecikmelerde yaşanmıştır. Bu durum arşivde bulunan 2 Şubat 1904 tarihli belgede örneklendirilmiştir:

Yukarıdaki tablo 1'de görüldüğü üzere İstanbul Kâğıthane'deki bir at çiftliğinin ağası olan Mehmet Efendi isimli bir sakinin vefatından sonra geride bıraktığı üç eşi ve dokuz yetiminin hazineden üç aydan üç aya aldıkları emekli maaşlarının ödenmesinde gecikmeler yaşanmıştır.

Tablo 1: 20 Kanun-ı Sâni 1316 Tarihinde Vefat Eden Kâğıthane Darulferes Müdürü Mehmet Ağa'nın Bıraktığı Eşleri ve Yetimleri

Kişi	Yaş	İsimler	Eş	Açıklama
1	20	Evli Kızı Hafize Hanım	Huriye Hanım	Kocası İkinci Fırka-i hümayun üsteğmenlerinden Mustafa Efendi Kolağası rütbesine yükselineye kadar geçimini vefat eden kayınpederi üslenmiştir ve iki yaşında bir oğlu vardır.

2	17	Bekâr kızı Emine Hanım	Huriye Hanım	
3	12	Erkek Evladı Refik Efendi	Huriye Hanım	
4	22	Yüzbaşı Ahmet Ziver Efendi	Hüsniye Hanım	Diğer zevceden ve üç yüz kuruş maaşla İstabl-ı Amire'de çalışıyor.
5	15	Bekâr kızı Neyyir Hanım	Hüsniye Hanım	
6	12	İsim okunamıyor	Hüsniye Hanım	
7	14	Oğlu Emin	Hüsniye Hanım	
8	5	Kızı Neşet	Dilnûvaz Hanım	
9	8	Kızı Azize	Dilnûvaz Hanım	
10	2	Kızı Hayriye	Dilnûvaz Hanım	
Çocukları	10 Kişi			
Eşleri	3 Kişi			
Toplam	13 Kişi			
Maliye Hazinesinden emekli maaşı olarak alamadıkları maaşlar:				
Ay	Santim	Kuruş		
3	6450	2150		
3	7840	2150		

Tablo.1. Kaynak: BOA, Y. PKR. HH, 32/42.

Tekaüd maaşı ile ilgili düzenlemelere baktığımızda ise devlete hizmet etmiş birinin çalışamaz duruma geldikten sonra emekliye ayrılması durumunda aile fertlerinin geçiminin devlet tarafından karşılandığını görmekteyiz. Yardım maaşı bağlanan kimseleri ele aldığımızda ise emekli maaşını almaya hak kazanmış ya da hizmet süresi henüz dolmadığı için emekli olamayıp ölen devlet görevlilerinin dul ve yetimlerinin çoğunlukta olduğunu söylemek mümkündür. 16 Ocak 1907 tarihinde Zaptiye Nezareti tarafından Dâhiliye Nezaretine yazılan yazıda Tekirdağlı Nuri Efendi'nin hanımı, kocasının yedi yıl bir ay polis memuru olarak görev yaptıktan sonra vefat ettiğini, on yılını tamamlamadan vefat eden memurlara tekaüd maaşı bağlanmadığından kocasının ölümünden sonra da kimsesiz ve geçim kaynağından mahrum kaldıklarını belirtmiştir. Bu sebeple de kendilerine geçinmeleri için maaş bağlanması isteğini bir dilekçe ile bildirmiştir. Kendisinin bu durumu mahalle halkı tarafından da doğrulanmış ve kendisine padişahın sadakası olarak bir miktar maaş bağlanması konusunda destek sağlanmıştır (BOA, ZB, 320/38).

Muhtâcîn maaşı nizamnamesinde dul ve yetim olan kişilere bağlanan maaşların ödenmesinde birtakım koşullar bulunmaktadır. Bu koşullara göre maaş

bağlanmış veyahut bağlanacak olan muhtaç kadınlardan eğer ki yeniden evlenenler varsa yeniden evlenen kadının maaşı nikâh tarihinden itibaren ve çocuklarının yirmi yaşına erişenlerinin yirmi yaşına girdiği günden itibaren ya da ölenler varsa ölenlerin vefat tarihinden itibaren kesilmektedir. Ancak erkeklerden yirmi yaşını doldurduğu halde yüksekokulda öğrenimine devam edenlerin öğrenimi bitene kadar maaşları ödenmeye devam edilmiştir. Görüldüğü üzere muhtâcîn maaşı bu yönüyle de sınırsız, koşulsuz herkese verilen bir maaş kalemi olmaktan ziyade devletin belirlediği kanunlar kapsamında ihtiyacı olan kişilere bağlanan bir maaş özelliği taşımaktadır (Düstur, Tertib-i Sani, 1910: 401).

Bu aileler, devlet hizmetlerine karşılık devletin kendi geçimlerini sağlayacağını, devletin bu sorumluluğu yerine getireceği bilincine sahip olan ailelerdir. Böylece diyebiliriz ki bu yardımların gelişmesinde ve yaygınlaşmasında bu grubun önemi bir hayli büyüktür.

2.6.4. Yaralı Askerler ve Şehit Ailelerine Yapılan Yardımlar

Tarih sahnesinde, yapılan savaşlar Osmanlı toplumuna kayıplar yaşatmıştır. Savaşlar Osmanlı tebaasında derin izler yaratmış, savaşların etkisi Osmanlı'nın toprak ve insan kayıpları dışında özellikle bu durumun ortaya çıkardığı göç hareketleriyle birlikte derin insani felaketler ve devasa acılara yaşamasına da neden olmuştur. Bu durum Osmanlı coğrafyasındaki yoksulluğun başlıca kaynaklarından biri olmuştur. Yaşanan savaşların neticesinde devletin ve de toplumun düzeninde sürekli değişimler meydana gelmiştir (Yıldırım, 2014: 214). Savaşlar sonucunda yaralı olan askerler tedavi ettirilmiş, yaralı askerlerin evlerine dönebilmeleri için maddi yardımda bulunulmuş, kimi zamanda maaş bağlanmış ve şehit ailelerine yaşadıkları zorlukları bir nebze olsun aşabilmeleri için II. Abdülhamid döneminde çeşitli yardımlarda bulunulmuştur. Yaşanan savaşlar sonucunda insanlar üzerinde etkili olan yoksulluğu ve yıkımı belgelerden takip etmek mümkün olmaktadır.

1877-1878 tarihinde yaşanan Osmanlı-Rus Savaşı'nın ülke ekonomisi üzerindeki olumsuz etkilerinden önceki bölümlerde bahsetmiştik. Savaşların sonucunda yaşanan zayıflık, bireylerin de geçimlerini sağlayabilmesi için bir çıkar yol aramasına neden olmuştur. Devlet ise bu duruma kayıtsız kalmayarak yaraların

sarılması için gereken adımları atmıştır. İlk örneğimiz bir grup subay ve yaralı askerlere aittir. Bir grup subay ve asker müşkül durumlarından dolayı idari makamlara bu durumlarını belirten bir yazı ulaştırmış yardım talebinde bulunmuşlardır. Bu konuyla ilgili Sadâretten, Maliye Nezaretine acil olarak yazılıp gönderilmiş bir yazıda savaş esnasında yaralanmış bu askerlere de subaylar gibi ikişer maaş verilmesi padişah tarafından emredilmiştir. Bu askerlerle birlikte sekiz subayın da ikişer maaşı için 89.769 kuruşun verilmesi gerektiği belirtilerek, padişahın emri gereği söz konusu askerler ve subaylara verilecek ikişer maaşın avans akçesi bakiyesinden verilmesinin uygun görüldüğü Maliye Nezaretine gönderilen yazıda açıkça bildirilmiştir. Sadâret bu durumun acil çözüme kavuşturulmasını bildiren yazıyı Maliye Nezaretine ileterek yaşanan mağduriyetin giderilmesini istemiştir (BOA, BEO, 978/73306). Başkâtip Tahsin Paşa tarafından kaleme alınan 23 Aralık 1896 tarihli bir belgede belirtildiği üzere, Bakanlar Kurulunca yapılan toplantıda Girit'te yaralanıp Yıldız Hastanesinde tedavi edilen askerlerden, Sadârete gönderilen defterde künyeleri bulunanlara ayrı ayrı 150 kuruş maaş bağlanması ve Maliye Hazinesinden bağış olarak 15 lira verilerek memleketlerine gönderilmelerine karar verildiği belirtilmiştir (BOA, I. HUS, 52/42).

Yaralı askerlerden İstanbul'a getirilemeyip askeri hastanelerde tedavi olanlar arasında sakat ve çalıştırılmayacak muhtaç durumda olanlara benzerleri gibi hak ettikleri maaşın %50'sinin maliye hazinesinden verilmesi, Erkan-ı Harbiye Reisliğinin müracaatı üzerine padişah tarafından gereğinin yapılması 6 Aralık 1897 tarihinde emredilmiş ve gereken yardımın yapılması sağlanmıştır (BOA, I.HUS, 59/26). Yaralı askerlerden Yıldız Hastanesinde tedavi edilerek sağlığına kavuşan ancak sakat kalan on askere benzerleri gibi birer maaş nispetinde gereken 870 kuruş hediyein söz konusu askerlere dağıtılmak üzere gönderilmesi 13 Şubat 1898 tarihinde padişah tarafından emredilmiştir (BOA, I.HUS, 61/61). Üçüncü Ordu'dan yaralı olarak gelip sağlığına kavuşarak memleketlerine gidecek olan beş askere 2 liradan hediye olarak verilmek üzere veznedenden ödeme yapılması için Baş Kitabet tarafından 25 Ağustos 1904 tarihinde üzerinde 1000 altın yazan bir makbuz onaylanmış ve memleketlerine dönecek olan bu askerlere yardımda bulunulmuştur (BOA, ML. EEM, 480/12).

Yapılan yardımlar sadece sakatlık, yaralanma durumları olan askerlere veya evlerine dönecek olan askerlere yapılmamıştır. Savaş esnasında ya da devlet görevlisi olarak şehit olan kişilerin ailelerine de yardımlar yapılmıştır. 14 Nisan 1903 tarihli belgede Muş'un Elvarınç köyünde şehit olan Molla Ahmet Efendi'nin annesi ile yetimlerine maaş bağlanması (BOA, MKT. MHM, 622/9), 27 Eylül 1903 tarihli belgede Bulgar çetelerini takip ile görevlendirilen askerlere kılavuzluk yaparken şehit olan Rıfat'ın eşi Hediye Hanım ve dört çocuğuna ayda 150 kuruş maaş tahsisatı gerçekleştirilmiştir (BOA, BEO, 2191/164267). 20 Aralık 1911 tarihinde Sadâretten Maliye Nezaretine yazılan yazıda yedinci kolordu kumandanlığından Gosine kazasına bağlı Karadağ sınırlarında bulunan İzraynice köyü halkından olup sınır bölüğü askerleriyle birlikte Karadağlıların saldırılarına karşı birçok çarpışmada bulunarak vatanperverliğini göstermiş olan ve son olarak Karadağlıların pusularında şehit düşen Feriz Bin Kadri adındaki şahsın on iki kişilik fakir ve yoksul ailesine uygun miktar maaş bağlanması gerektiği bildirilmiş, söz konusu şehidin ailesine Tekaüd Sandığından maaş bağlanacağı şüpheli olup, bunca fedakârlığı görülen bir şehidin fakir ailesi gerçekten merhamete muhtaç olduğundan, bunlara Maliye Hazinesinden uygun miktar maaş bağlanması için gereğinin yapılması Harbiye Nezareti tarafından istenmiştir (BOA, BEO, 3979/298367).

Yardıma muhtaç durumda olan asker ve şehit ailelerine bağlanacak olan maaşlarda aksama yaşanmasını ve bu sebeple ailelerin zor durumda kalmalarını engellemek içinde birtakım çalışmalar yapılmıştır. Bu konu ile ilgili 14 Şubat 1913 tarihli yazılan bir yazıya verilen cevapta, Harbiye Nezareti tarafından, şehit olan komutan ve askerlerin ailelerine maaş bağlanıncaya kadar zorda kalmamaları için alacakları maaştan, rütbelere göre yarım maaş miktarında bir paranın tahsisi istendiği belirtilmiştir. Ancak gerek savaşta şehit düşen gerekse eceliyle vefat eden komutan ve askerlerin ailelerine kanuni maaşları bağlanıncaya kadar geçecek sürede zor durumda kalmamaları için kanuni maaşların dışında bir maaş tahsis edilmesi uygun görülmüştür. Böylece hazineye yük olunmasındansa Askeri Tekaüd Kanunu'na uyularak bağlanacak maaşlarından sayılmak şartıyla rütbelere göre bir maaş bağlanmasının hazine menfaati açısından da daha isabetli olacağı Harbiye Nezareti tarafından bildirilmiştir. Bu konuda düzenlenen kanun tasarısı bakanlığa

sunulmuş fakat henüz kabul edilmediği ve söz konusu tasarının kabulü halinde bunun eşit bir şekilde uygulanacağı bilgisi açık olduğundan tasarının sadece bir kopyası takdim edilmiştir. Söz konusu tasarının birinci maddesindeki Muhassasat-ı Zatiye İdaresi, tasarının tamamını Maliye Nezaretine göndererek onayına ait işlemin acilen yapılmasını istemiştir. Bu belgeden de anlaşıldığı üzere hem ailelerin zor durumda kalmaları engellenmek istenmiş aynı zamanda da devletin menfaati de korunmak istenmiştir (BOA, BEO, 4144/310782).

2.6.5. Kıtıklara İlişkin Yapılan Yardımlar

Kıtlık sözcük anlamıyla herhangi bir tüketim maddesi ya da hizmetin sağlanmasında karşılaşılan zorluktur. Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerinde, “kaht”, “kaht-u galâ”, “nedret”, “fikdan” gibi terimlerle belirtilen kıtlık, temel olarak çarşı ve pazarda hububatın eksik olduğuna işaret etmektedir. Kıtlıkların, iklim koşullarına bağlı olarak da nerede, ne zaman ve hangi durumda ortaya çıkacağı öngörülemeyi için ve bunun yanında ölümcül sonuçlar yaşattığından dolayı bir afet olarak belirtilir. Kıtlıklara neden olan durumlar oldukça çeşitlidir. Sel, kuraklık, yangın, deprem, salgın hastalıklar, aşırı soğuk, çekirge istilası ve sıcaklıklar kıtlık olaylarına neden olabilmektedir. Tüm bunların dışında ise insanların sebebiyet verdiği savaşlar, eşkıyalık olayları, isyanlar gibi sosyal ve siyasal olayların da yaşanan kıtlıklarla yakından ilişkisi vardır (Mengirkaon, a.g.e: 143).

Yakınçağların başlarından itibaren Osmanlı Devleti, katıldığı savaşların genelinde yenilgiye uğramış ve bu nedenle büyük topraklar kaybetmiştir. Bu mücadelede odak noktası olan topraklar özellikle Balkanlarda bulunan topraklar iken bu bölgelere para ve insan yönünden fazla kaynak aktarıldığı için ekonomik yönden büyük sıkıntılar yaşanmıştır. Savaş bölgesinde ayrı bir zayıf görülürken, ülkenin diğer kalan bölgeleri ise savaşın yaşandığı bölgeye ekonomik kaynak ve insan sağlama görevini üstlenmiştir. Bu durum doğal olarak devletin ekonomik yapısının sıkıntıya girmesine yol açmıştır. Bahsedilen sıkıntının yaşandığı en önemli bölge de Anadolu Bölgesi ve çevresi olmuştur. Sanayileşmenin tarımsal üretimde henüz kullanılmadığı bu dönemlerde olumsuz iklim koşulları, savaşlar sebebiyle insan kayıplarının artması ve bunun neden olduğu iş gücündeki kayıp kıtlık ve açlık

sorunlarının belirleyicisi olarak görülebilmektedir. Diğer sebep ise mesafe olarak yakın olduğu halde düzenli bir yol şebekesinin olmaması nedeniyle var olan hububatın taşınamamasıdır. Tüm bu hususlar ekonominin ana problemini doğurarak genellikle üretimin yetersiz olduğu bölgelerde yerel çapta kıtlıklara neden olmaktadır (Oğuz, 2016: 530-531).

Arşiv belgelerinden elde edilen bilgilere göre ise Anadolu ve çevresinde yokluk, açlık hatta kimi zaman ise kıtlığın yaşandığı yerler Ankara, Amasya, Aydın, Çankırı, Diyarbakır, Gümüşhane, Kütahya, Sivas, Tunceli ve Van gibi şehirler olmuştur.

Sadece kıtlık olaylarında değil tüm doğal afetlerde devletin gerçekleştirdiği çalışmaların en başında afet alanını incelemek suretiyle afetin büyüklüğünü tespit etmek gelirdi (Satılmış, 2016: 147). Hatta bu çalışmalar tek bir sefere özgü olmayıp dönemsel olarak eldeki verileri, sonuçları güncellemek nedeniyle tekrar yapılmaktaydı. Devlet kimi zaman yerel yöneticilerin hazırladığı raporlara, kimi zamanda İstanbul'dan gönderdiği üst düzey yetkililerin afet bölgesinde yaptığı incelemelerin sonuçlarına göre afetle mücadele protokollerini belirlemekteydi (Gül, 2009: 147). Bu çalışma yöntemiyle merkez, yaşanan afetin ne büyüklükte olduğunu belirliyor, aynı zamanda da yapılacak yardımların özelliklerini belirliyordu. Mesela 18 Nisan 1880 tarihli bir belgeden anlaşıldığı üzere, Van vilayetindeki hububat ihtiyacının giderilmemesi halinde kıtlıktan korkulduğu konusunda merkeze bilgi verilmiş, merkezden gelen cevaba göre ise öncelikle Erzurum ve Trabzon vilayetlerinden toplanacak yardımların Van vilayetinde kıtlık çeken halka tahsis olduğu belirtilmiştir. Fakat daha sonra Erzurum vilayetinde toplanan yardımlardan vazgeçilerek onun yerine Adana vilayetinde toplanan yardımların Van vilayetindeki ihtiyaç sahiplerine gönderilmesinin daha uygun olduğuna karar verilmiştir. Erzurum vilayetinde toplanılan yardımların ise yine Erzurum vilayetindeki ihtiyaç sahipleri tarafından kullanılmasına kararı verilmiştir (BOA, DH. MKT, 1331/17).

20 Mart 1887 tarihli bir belgede, Ankara vilayeti sınırları içinde kıtlık hüküm sürdüğü haberi üzerine olay araştırılmış ve vilâyetten alınan cevap incelendiğinde anlaşılana göre kıtlığın yaşandığı dönemde Ankara civarına henüz yağmur ve kar yağmadığı belirtilmiştir. Önceki tecrübelerle dayanarak, devam eden

kuraklıktan dolayı her yıl elde edilen ürünün ancak 1/5'i kadar gelir elde edilebileceği tespit edilmiştir. Bu sebeple Ankara vilayeti sınırlarından dışarıya zahire ihracının yasaklanması gerektiği kararlaştırılmıştır. İl sınırına zahire çıkarılmazsa harman zamanına kadar ihtiyaç karşılandıktan sonra 15 milyon kıyye miktarı buğday ve arpa kalabileceği bildirilmiştir. Kayseri mutasarrıflığının cevabında ise bu sene önceki yıllar kadar ekim yapılmış ise de kuraklığın devam etmesi sebebiyle korkulduğu ve şimdilik mevcut zahire ile dört beş ay kadar idare edilebilir durumda olursa da iskelelerde zahireye rağbet bol olduğundan il sınırları dışına zahire çıkarılmasının yasaklanması talep edilmiştir ve anlaşıldığı üzere kimi zaman bölgeler arası hububat gönderilmesine izin verilirken, kimi zaman ise belirlenen bölgelerde yaşanan kıtlık boyutunun artmaması için bir önlem almak amacıyla hububat gönderimi yasaklanmıştır (BOA, DH. MKT. 1405/110).

16 Temmuz 1887 tarihli belgede, Çankırı halkı adına merkeze gelen bir telgrafta kuraklığın devam etmesi sebebiyle kıtlık görülmeye başladığından dolayı bir an önce tedbir alınması gerektiği belirtilmiştir. Bu durum Kastamonu vilayetine sorulmuş, karşılığında alınan cevapta, Çankırı sancağında ve Kalecik kazasında gerçekten yardıma muhtaç olanların bir defteri yapılarak bir an önce vilayete gönderilmesi istenmiştir. Ayrıca müfettiş gönderilmiş ve ihtiyacı karşılamak için Çankırı sancağından öşür vergileri geçici olarak alınmadığı gibi Tosya, Gerede kazalarının öşürleri de oraya yönlendirilmeye başlanmıştır. Buraların ürünleri de yetmez ise kıştan önce zahire bulunması gerekeceğinden, bir süreden beri hazineye gönderilmekte olan menafî sandıkları hissesinden geriye kalan paraların da bundan sonra hazineye gönderilmesinden vazgeçilerek mal sandıklarında tutulması ve tutulan miktarların yazılması gerektiği defterdarlığa bildirilmiştir. Hükûmet tarafından Maliye Nezareti tarafından da gereğinin yapılması için Maliye Nezaretine tebliğ edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca gerekli tedbirlerin alınmasında özenle çalışılması ve bu konuda bilgi aktarılması talimatı verilmiştir (BOA, DH. MKT, 1432/118). Yapılan incelemeler neticesinde afet bölgesindeki ihtiyaç sahipleri belirlenip "İnan Defteri" adı verilen kütüklere kaydedilmiştir. Yardımlar bu defterlerdeki kayıtlara dayanarak belirli bir düzen kapsamında yapılmıştır. Fakat incelemelerde yapılan hatalar bazen devletin gereksiz harcama yapmasına ve

yapılacak olan yardımın kayba uğramasına neden olmuştur. Bu sebeple devlet, yerelde bulunan yöneticilerden incelemelerin eksiksiz bir şekilde ve tam olarak yapılmasını istemiştir (Gül, a.g.m: 147).

Amasya sancağında kıtlıktan etkilenen bölge halkının tohumluk talebi hakkındaki dilekçeleri üzerine Dâhiliye Nezareti ile yapılan yazışmada, kıtlığın giderilmesine yönelik çalışmaların yapılması, ihtiyacın tespit edilmesi için ne kadar tohumluğun yeterli olacağını belirlenmesi ve bildirilmesi istenmiştir (BOA, DH. MKT, 1458/29). Bursa'da araştırma memurlarının tuttuğu defter dışında, işsiz birçok ihtiyaç sahibinin geçimlerini sağlamak için 20.000 kilo zahirenin satın alınmasına izin verilmesi Bursa vilayeti idare meclisinden bildirilmiştir. Fakat Anadolu'daki kıtlık çeken halk için vilayette toplanan 250.000 kuruş padişahın emriyle tamamen vilayete tahsis edildiğinden, bu para ile idare edilmesi gerektiği tavsiyesi Dâhiliye Nezareti tarafından Sadârete cevaben iletilmiştir. Daha sonra ise Ermeni Patrikliğinden merkeze gönderilen yazıda Uşak halkının açlıktan telef olmak derecesine geldikleri bildirilerek acilen gereğinin yapılmasının istenmesi üzerine Bursa vilayetinin yazısına cevaben vilayette toplanan yardım paralarından Kütahya sancağına ayrılan 32.000 kuruşun ihtiyacı karşılayamayacağından dolayı, söz konusu yazıda bildirildiği şekilde gereğinin yapılması için izin istenmiştir. Açıklanan şekil ise ya vergi memurlarından alınacak paralara mahsuben bedeline uygun olarak o miktarda zahire kabul edilmesi ya da para tahsilatından yine bedeline karşılık gelecek kadar zahire satın alınması şıklarından birine izin verilmesi olmuştur. Bu durumda görülüyor ki görevli memurlar tarafından tutulan inan defterlerinde tüm ihtiyaç sahipleri bulunmamakla birlikte, Bursa vilayetinde toplanan yardım paralarından Kütahya vilayeti için ayrılan 32.000 kuruşluk kısmın Kütahya vilayetinin ihtiyacını karşılamaya yetmeyeceği belirtilmiş ve bu ihtiyacı karşılayabilmek için uygulanması istenilen çözüm için Sadâretten onay istenmiştir (BOA, DH. MKT, 1498/80).

31 Temmuz 1888 tarihli bir telgrafta Aydın Bozdoğan'da çekilen açlık ve kıtlığa devlet duyarsız kalmamış ve elinde bulunan imkânlarla halkın ihtiyacının karşılanması için çalışmıştır. Halk ise bu yardımlara cevaben gönderdikleri telgraflarla teşekkür etmiştir. Aydınlı memurlar aracılığıyla Sadârete çekilen bir telgraf ile halk ve Aydınlı memurlar bizzat yaşanan kıtlık sırasında gösterilen ilgi

alaka ve yapılan yardımlara Aydın vilayeti olarak teşekkür ettiklerini bildirmişlerdir (BOA, DH. MKT, 1527/7).

Kıtlıktan olumsuz etkilenen halk için buldukları bölgelerdeki valilikler, halkın ihtiyacının karşılanabilmesi için gerekenlerin yapılması hususunda harekete geçmiş ve çeşitli makamlardan hangisi tarafından yardım edilmesi uygun görülürse kararın verilir ve gereğinin yapılmasını istemişlerdir. 6 Nisan 1893 tarihinde Elazığ Valisi Enis tarafından Dâhiliye Nezaretine yazılan yazıda Tunceli sancağı kazalarından Kızılkilise ve Çarsancak kazalarına bağlı Peri köyünün iki seneden beri mahsul kıtlığı yaşadığı belirtilmiştir. Mahsul kıtlığından dolayı zahire fiyatlarının artmasıyla birlikte yiyecek alamayan fakir halkın idareleri için hükümetten borç olarak zahire veya para istedikleri aynı zamanda ihtiyacın günden güne artması sebebiyle ölümlerin arttığı önemle bildirilmiştir. Muhtaç halka usulüne uygun bir şekilde arazileri rehin alınarak yardım sandığı şubelerinden borç para verilmesi gerektiği cevaben bildirilmiştir. Fakat Peri köyü halkının büyük bir bölümü esnaf ve işçi sınıfından olup teminat gösterebilecekleri emlak ve arazilerinin olmadığı, Kızılkilise ve Çarsancak'taki fakirlerinden teminat gösteren olsa bile rehin edilen arazilerin daha sonra satılmasına karar verilse de kimsenin bu arazileri satın almayacağı belirtilmiştir. Durum değerlendirildiğinde açlıktan hükümete sığınan fakir ve hastaların 50.000 kuruşla bir derece ihtiyaçlarının karşılanabileceği ön görüşünde bulunulabilmiştir. Bu sebeple hasta ve fakir halkın ölümlerinin önlenmesi için kefalet-i müteselsil (Alacaklının doğrudan doğruya asıl borçluya başvurmaksızın kefil aleyhine takibe geçebilmesi) ile Maliye Hazinesinden söz konusu miktarda borç verilmesi ya da İaşe-i Muhtâcîn Komisyonu tarafından ihtiyaçlarının karşılanması seçeneklerinden hangisi uygun ise ona izin verilmesi Dâhiliye Nezaretinden istenilmiştir (BOA, DH. MKT, 13/1).

Hükümet, kıtlık olması beklenen yerlere henüz kıtlık baş göstermeden de hububat yardımında bulunmuştur. Örneğin, 23 Şubat 1897 tarihli bir telgrafta halka tohumluk zahire dağıtımı yapılmazsa kıtlık baş göstereceğinden bahisle, bazı vilayetlerdeki idarecilerden ihtiyaç sahiplerinin belirlenmesi ve ihtiyaç miktarının toplamının merkeze bildirilmesi istenmiştir.

Kıtlık ve diğer afetlerden etkilenerek zarara uğramış muhtaç durumda olan çiftçilerden, yemeklik ve tohumluğa muhtaç olanlar ile ilgili ihtiyacın derecesini ve

sebeplerini, tohumluk veya yemekliğini hiçbir şekilde temin edemeyecek olanların tam olarak belirlenmesi ve gerekenlerin yapılması için Orman Maadin ve Ziraat Nezareti tarafından Sadârete bir yazı gönderilmiştir. Bu yazıya cevaben Sadâret tarafından 23 Şubat 1897 tarihinde yazılan yazıda, bağlı buldukları illerde her sene elde edilen çeşitli hububatların miktarıyla, geçmişe nispetle fazla veya eksik ise sebeplerinin araştırılarak her ay bildirilmesi gerektiği daha önce 7 Haziran 1893 tarihli yazıyla müfettişlere emredildiği hatırlatılmış ve bu durumunda müfettişlere bildirildiği yazılmıştır. Ancak sadece Yanya, Aydın, Beyrut, Kastamonu vilayetleriyle İzmit ve Biga sancaklarından geçen yıl ile bu yıla ait mahsulata ilişkin durumun tam olarak Erzurum, Trablusgarp, Bağdat, Cezayir-i Bahr-i Sefid (Ege Adaları), Ankara ve Sivas vilayetlerinden de kısmen bilgi geldiği, diğer vilayetlerden ise henüz bir bilgi gelmediği belirtilmiştir. Zaman geçtiği için bu kadarla yetinilmesi mecburi olduğu ziraat yılında yani Ekim ayından başlayarak mart ayına kadar kışlık olmak üzere hububat ziraatına ait kazalardan detaylı bir bilgi alınması mümkün ise her sancağa ait olan bilgilerin toplu olarak, bilgi alınması mümkün olmazsa da ara ara telgrafla bildirilmesi için tüm vilayetler ile sancaklara gerekli tebligatın yapılması gerektiği Fen Heyeti tarafından bildirilmiştir (BOA, BEO, 919/68898).

Hükümet yapılan yardımları bazen karşılıksız yapmış, bazen de mahsul zamanında vermiş olduğu zahirenin parasını yardımın verildiği bölgeden tahsil etmiştir. Mesela, 15 Kasım 1845 tarihli bir belgede, Diyarbakır bölgesinde müşkül durumdaki halka gerekli yardımın yapılması, yardım bedelinin de mahsul zamanında tahsil edilmesi gerektiği belirtilmiştir (Yılmazçelik, 2005: 665.).

Hükümet, kıtlık dönemlerinde muhtaç durumdaki ahaliye dağıtmak için ambarlarda belli bir miktarda zahire bulundurmuştur. Bilhassa Osmanlı'da iaşenin sağlanmasında önem arz eden bir merci olan hazine ambarları bu hususta önemli bir yer tutmaktadır. Hükümet hazine ambarlarından, bilhassa zahire fiyatlarının olağanüstü bir şekilde yükseldiği kriz dönemlerinde arz ile talep dengesinin sağlanması ve herhangi bir fiyat dalgalanmasını önlemek amacıyla piyasaya ücretli ve ücretsiz olarak hububat sürmüştür (Karademir, 2014: 182). Öte yandan, depolanan bu hububat, türlü böcek ve haşerenin toplanmasına ve salgın hastalıklar gibi hayvanlar sebebiyle yayılan hastalıkların vilayette kolay bir şekilde dağılmasına uygun zemini hazırlamıştır. Bu sebeplerle hükümetin hububat depolama amacıyla

aldığı önlemler kıtlığın üstesinden gelinmesi için çok fazla etkili olmamış olsa da en azından kıtlığın getirebileceği yıkıcı tesirlerin azaltılması adına önem arz etmiştir (Aydiner, 2006: 128).

Kimi zaman hububat miktarının azalmasıyla birlikte ekmek gibi temel gıda maddelerinin de fiyatlarında yükselmeler yaşanmıştır. Tüm zor koşullar altında II. Abdülhamid halkın refahının sağlanması için ne gerekiyorsa yapılması gerektiğini düşünmüştür. 12 Eylül 1907 tarihli bir belgede bu duruma ilişkin bir endişe ve padişahın bu konudaki yaklaşımı açıkça görülmektedir. Un, ekmek, et, odun ve kömür gibi zaruri ihtiyaçların fiyatlarının artmasıyla birlikte halkın bu ihtiyaçlarını teminde zorluk çekmelerini önlemek amacıyla oluşturulan komisyona bu durum bildirilmiş, konu hakkında çaba harcanacağına dair Sadâret tarafından 10 Eylül 1907 tarihinde verilen cevap padişahı memnun etmiştir. Zaruri ihtiyaçlardan olan bu maddelerin fiyatlarının artması halk üzerinde büyük etki yaratacağından buna meydan verilmemesi üzere çok fazla çalışılması gerektiği ve II. Abdülhamid'in en önemli düşüncesi olarak halkın refahını sağlamanın aksinde hareket edilmemesi gerektiği belirtilmiştir (BOA, İ.HUS, 158/18).

Depolanmış ve tüketilebilir durumda olan hububatın gerekli yerlere ulaştırılmasından sonra hükümet mecburi olarak yeni önlemler de almıştır. Bu önlemlerin en başında hububat satın alımı ve bölge halkına ulaştırılması bulunmaktadır. Osmanlı hububat tedarikinde iki yöntem kullanmıştır. Birincisi çevredeki vilayetler ya da ülkelerden bölgeye hububat sevk edilmesidir. Tercih edilen bu yöntem aynı zamanda taşıma maliyeti ve çeşitli sorunları da beraberinde getirdiğinden dolayı Osmanlı Devleti açısından sıkıntılı bir yöntem olmuştur. Bilhassa taşıma işi gören hayvanların maliyeti ve de zor bulunuyor olması hükümeti en çok yoran sorunların başında gelmiştir (Gül, a.g.m:148). Tüm bunlarla birlikte yüklü miktarda zahire temininin tek bir yerden karşılanması, zahire teminin sağlandığı o bölge için piyasadaki zahirenin azalmasına neden olmuştur. Böyle durumlarda ise ithalat yapılmakta olan yerdeki halk kıtlığın tamda içine düşme riskiyle karşı karşıya gelmiştir. Örneğin, 1871 tarihinde Kıbrıs adasındaki artan zahire fiyatları sebebiyle adaya Cebel-i Lübnan'dan zahire temini sağlanmış ama Cebel-i Lübnan'dan yüklü miktarda hububat temin edilmesi sebebiyle bu sefer de bu bölgede kıtlık meydana gelmiştir (Erlar, 2010: 86).

Kıtlık yaşanan dönemlerdeki en başlıca sorunlardan biri de nakledilen hububatın taşıma bedeli olmuştur. Afet yaşandığı dönemlerde devlet, askeri birliklere ait hayvanları kullanabiliyor ya da bölge halkından taşımada kullanılan hayvanları kiralityordu. Taşıma işinde kullanılan hayvanlar ve diğer hayvanların yararı için bu bölgelere farklı bölgelerden saman nakliyesi de yapılmıştır (Çelik, 2014: 501). Bu nedenle taşıma bedeli daha da artmıştır. Örneğin 1893 senesinde Diyarbakır'dan Erzurum'a dağıtılması amacıyla tohumluk ve yemeklik on bin şinik hububatın sevkine karar verilmiş olup, bu iş için üç yüz bin kuruş harcama yapılmıştır. Yapılan taşıma işlemlerinin masraflı olması ise devleti başka bir yöntem kullanmaya mecbur bırakmış, bu durumda devlet bankalara para göndererek ya da bankalardan halka kredi verilmesini sağlayarak, halkın ihtiyacını direk tüccarlardan almasını sağlamıştır (Gül, a.g.m: 148).

3 Eylül 1905 tarihli bir yazıda, ihtiyaç sahibi çiftçilere ve halka Ziraat Bankası tarafından sağlanan yardımların hakkıyla ve eksiksiz ulaştırılabilmesi için ne yapılması gerektiğinden, nasıl bir önlem alınması gerektiğinden de bahsedilmiştir. Kuraklık zamanında çiftçilerin ihtiyaçlarının karşılanması için kıtlık yaşanan bir bölgede her yıl ne kadar ürün elde edildiğinin ne kadar ihtiyaç olduğunun önceden tespit edilmesi gerektiği kararlaştırılmıştır. Buna göre özellikle toprak ürünlerinden öşür alındığı için geçmiş yılların öşür gelirleriyle, Maliye, Maarif ve Ziraat Bankası memurları tarafından o yıla ait öşür gelirlerinin tespit edilebileceği belirtilmiştir. Bu memurların bölgede yetişen ürünün o bölgedeki halkın ihtiyacını karşılayıp karşılamayacağı hakkında gerekli bilgi ve istatistikleri bir deftere kaydedip, vaktinde bölgenin mülki amirlerine bilgi vermeleri gerektiğini, mülki amirlerin ise gerekli araştırmayı yaparak Ticaret ve Nafia Nezareti ile haberleşmesi gerektiği kararına varılmıştır. Bu sayede ihtiyaç duyulan bölgelerde Ziraat Bankası şubelerinde yeterli para bulundurularak kanunlara uygun bir şekilde borç verilmesine ve bu şekilde ihtiyaç sahibi çiftçilerin ihtiyaçlarının giderilmesine karar verilmiştir (BOA, DH. MKT, 950/1).

21 Ekim 1908 tarihinde Gümüşhane sancağında yaklaşık bir senedir devam eden kıtlık ve yoksulluğun içinde bulunulan aynı sene içinde daha da şiddetleneceği anlaşılmış, tohumluk ve yemeklik zahireye muhtaç olan ahaliye yardım edilmediği takdirde bir kısmının açlıktan ölebileceği ve bir kısmının da memleketlerini terk

edebilecekleri belirtilmiştir. Toprağı olan fakir halka 40.000 kile arpa ve 30.000 kile buğday ve 10.000 kile de mısırın ve ayrıca yemeklik tohum, yemeklik için de 15.000 liranın müteselsil kefaletle halka borç verilmesi sancak idare meclisinden talep edilmiştir. Ayrıca bu bölgeden Trabzon'a devamlı zahire gelirken, 1908 senesinde şiddetli bir kıtlık baş gösterdiği için gerekli zahirenin ancak Trabzon vilayeti tarafından satın alınarak gönderilebileceği ve bu durumda zahirenin bugünkü fiyat ve taşıma hayvanları ücretleriyle birlikte belirtilen miktarda tohumluk zahirenin Gümüşhane'ye ulaştırılmasının 30.000 liraya mal olacağı bildirilmiştir. Bundan dolayı ekim zamanı geçmeden ve kış girip yollar kapanmadan ulaşımın yetiştirilmesi üzere gereğinin yapılması konusunda bir talepte bulunulmuştur. İşin önemi sebebiyle gereken paranın Ziraat Bankası tarafından müteselsil vekâlet ile borç verilmesi için Ticaret ve Nafia Bakanlığına emir verilerek sonucun Trabzon vilayetine bildirilmesi istenilmiştir (BOA, DH. MKT, 2636/63).

23 Kasım 1908 tarihinde, 18 Kasım 1908 tarihli bir yazıya cevaben Sivas vilayeti çiftçilerine tohumluk sağlamak amacıyla 50.000 liraya ihtiyaç olduğu ve çiftçilere tohumluk dağıtılmadığı takdirde kıtlık olması muhtemel olduğuna dair bilgi Sivas Valiliğinden Ticaret ve Nafia Nezaretine bir yazı ile bildirilmiştir. Dâhiliye Nezaretine gönderilmiş bu yazıda, Ziraat Bankası yönetimine havale edildiği takdirde 5.000 lirası Sivas, 3.000 lirası Amasya ve 2.000 lirası Tokat'taki ihtiyaç sahiplerine kefalet-i müteselsile ile borç verilmek üzere toplam 10.000 lira, 20 Kasım 1908 tarihinde telgraf poliçesiyle gönderileceği telgrafla belirtilmiştir. Yılbaşından itibaren ihtiyaç sahiplerine kefalet-i müteselsile ile borç verilen para 15.000 liraya ulaşmış, tohumluğa elverişli olduğu bildirilen Zile ve Gümüşhacıköy iane hissesi zahiresinin de aynı şekilde ihtiyaç sahiplerine borç olarak verildiği ilgili makamlara bildirilmiştir. Sivas Valiliği tarafından kuraklık sebebiyle muhtaç olan halka ihtiyaç anında yemeklik zahirenin ucuz fiyatla satılarak zahire fiyatlarının artmasına engel olunmasına ilişkin maliye hazinesine ait öşürler ve gerekse Maarif yardım hisselerinin kısmen zahire olarak alınmak şartıyla vergi memurlarına havale edildiği bilgisi aktarılmıştır. Aynı yardımlardan elde edilen ürünlerin ambarlarda depolanmak suretiyle gelecek yılın mayıs ayına kadar satılmaması da ayrıca kararlaştırılmıştır. Böylece bankanın elinde bulunan zahirenin Sivas Vilayetindeki şube ve sandıklarda ne miktar zahire ne miktar para olup olmadığı, daha ne miktar tohumluğa ihtiyaç

olduğunun Sivas, Amasya ve Tokat şubelerinden öğrenilmesi ve buna göre durumun ayrıca değerlendirileceği bilgisi verilmiştir (BOA, DH. MKT, 1304/30).

Ne yazık ki bu yöntemle de devlet istediği sonucu alamamış, bilhassa bu yöntem beraberinde işgüzar tüccarların ahaliye zulmetmesi ve hububatı bedelinin çok üzerinde satması sorununu getirmiştir. Osmanlı arşivi kayıtlarında, murâbahacı olarak bahsedilen bu kimseler hububat depolamak yöntemiyle kıtlık yaşanan bölgelerde halka bedelinin çok üstünde hububat satmakla birlikte, kıtlık yaşanmayan bölgelerde ise mevcut fiyatların artmasına neden olmuşlardır (Öztürk, 1990: 99-121).

XIX. yüzyılda ülkede yaşanan kıtlık olayları, ülkenin aynı anda hem toplumsal alanı hem de ekonomik alanı üzerinde olumsuz sonuçlara neden olmuştur. Kıtlık olayları sebebiyle kıtlık yaşanan bölgelerdeki halk çok zor durumda kalmış ve imkânı olan kimseler bu bölgelerden göç etmiştir. Osmanlı Devleti, kıtlık olaylarının neden olduğu olumsuzlukları kısa vade, orta ve uzun vadede en aza indirmek amacıyla çalışmalar yapmıştır. Fakat kıtlık olaylarının yönetimi konusunda kıtlığın yaşanmasını önleyici tedbirlerden çok kıtlık sonrası geçici çözümlere başvurmuştur. Bununla birlikte öte yandan XIX. yüzyılda bilim ve teknolojideki değişimlere bağlı bir takım engelleyici çözüm yollarının da uygulandığı bilinmektedir.

2.6.6. Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklara İlişkin Yapılan Yardımlar

2.6.6.1. Depremler

Depremler, hiç şüphesiz doğal afetler içerisinde en riskli ve yıkıcı olanıdır. Şiddeti arttıkça can ve mal kaybının ya da hasarında artmasına neden olmaktadır. Ülkemiz tarihinde de şiddeti yüksek depremler yaşanmış, bu depremler can ve mal kaybına yol açmıştır. Günümüzde deprem can ve mal kayıplarına neden olan şiddetli sarsıntılar olarak ifade edilmektedir. Osmanlı kayıtlarında ise deprem kavramı; “hareket-i arz”, “zelzele”, “hareket-i arziyye”, “tezelzül”, “tezelzülât-ı arziyye” “tezelzülât” ve “zelâzil” gibi tabirlerle ifade edilmiştir (Kuzucu, 1999: 678).

Tarih boyunca Osmanlı coğrafyasında Aydın, Balıkesir, İstanbul, Malatya, Manisa, Sakız Adası gibi çeşitli vilayetlerde depremler yaşanmıştır. Osmanlı arşivinden elde edilen bilgilere göre kimi zaman bu depremlerin sonuçlarının can ve mal kayıplarının yaşanmasına neden olduğu görülmektedir.

Osmanlı'nın himayesine bağlı Sakız Adası 3 Nisan 1881 yılında yaşanan büyük bir depremin olumsuz etkilerini yaşamıştır. Çeşme açıklarında bulunan bu adada Cezayir-i Bahr-i Sefid Teftiş Memuru ile Miralay Erkan-ı Harb Mehmed Şakir Bey'in görevleri sonucunda 19 Mayıs 1881'de takdim ettikleri bir layihaya göre yaşanan deprem sırasında Sakız Adası'nın nüfusu seksen binden aşağı olmamasıyla birlikte bu nüfusun yüzde doksan beşinin Rum olduğu belirtilmektedir. Adada yaşayan Müslüman nüfus ise bin beş yüz kişi olup, bu Müslümanların büyük bir çoğunluğu muhtaç durumda hayatlarını devam ettirmekteydi. Eldeki bilgilere göre depremin yaşandığı esnada Sakız Adası'nda ayrıca elli dokuz köy bulunmaktaydı. Sakız Adası'nın neredeyse üçte ikisinin viran olmasına neden olan büyük deprem ise 3 Nisan 1881 Pazar günü saat 14.00 civarında meydana gelmiştir. Yaşanılan bu deprem maalesef ciddi bir hasar ve yıkımı beraberinde getirmiştir. O sıralar Aydın Valisi olan Mithat Paşa deprem şiddetini ve yaşanan felaketi şu sözlerle anlatmaktadır: *"bu felâketin derecesi hiçbir tarihte görülmemiş ve işitilmemiş raddede ve nice yüz bin top patlar gibi sadâ ile zuhur idüb derhal binalar yıkılmağa başlamıştır."* Felaket, asıl tesirini Sakız Adası ve karşı kıyısında bulunan Çeşme bölgesinde göstermiş, Aydın, İzmir ve Ege Denizi'ndeki diğer adalarda da hissedilmiş, aynı zamanda bu vilayetlerde de küçük çapta hasarların yaşanmasına neden olmuştur (Satılmış, 2014: 606-608).

1881 tarihinde görevli Pozi Bizen tarafından kaleme alınmış bir belgede, depremin Sakız Adası'nda büyük bir yıkıma neden olduğu söylenmektedir. Belgede Çeşme kazasında tahminen beş bin hanenin harap olup yaklaşık yetmiş kadar insanın da öldüğü belirtilmektedir. Çeşme kasabasında hanelerin yarısı harap olmuş ve halk evlerine girmekten korkmuştur. İzmir'den çadır ve baraka kurulması için kereste gönderildiği ve en büyük felaketin Sakız'ın güneyinde olduğu, erkek ve kadın iki yüz elli kişinin Kaşiro Kalesi harabesi altında kaldığı belirtilmiştir. Sakız'da enkaz altında kalan binlerce cesedin kokmaya başlayıp, temizlenmesinin imkânsız olmasından

dolayı bu cesetlerin hastalık yayabileceği düşüncesiyle, olası bir hastalığın yayılmasını önlemek için Aydın Valisi Mithat Paşa mahallelerdeki duvar parçalarını yıkarak cesetlerin üstünü örtmeyi bir çözüm olarak düşünmüş ve hükümetten bu konuda onay almak istemiştir (BOA, Y.PRK. EA. A, 2/72). Dönem gazeteleri arasında bulunan Tercüman-ı Hakikat gazetesinin haberine göre Çeşme ve Sakız Adası'nda büyük kayıplara sebep olan bu büyük deprem artçı şoklar ile çok uzun bir süre devam etmiştir (Tercüman-ı Hakikat, 1881: 1).

Ülkenin farklı alanlarında depremler yaşanmaya devam ediyordu. Bu depremlerden biri 2 Mart 1893 tarihinde Malatya'da zuhur etmiştir. Bunun üzerine Sultan II. Abdülhamid Levant Şirketi'nin aracılığı ile 1822 yılında Halep kentinde depremi yaşayan insanlar için gerçekleştirilen yardım organizasyonuna benzeyen bir yardım organizasyonu düzenlenmesini emretmiştir. Bu şekilde ülke içinde dayanışma ruhunun aşılanacağını ve ekonomik anlamda zor durumda olan devletin de bu yükten kurtulmuş olacağını düşünmüştür. 11 Mart 1893 tarihli bir arşiv belgesinde, 2 Mart 1893 tarihinde toplam 885 kişinin hayatını kaybettiği, yaklaşık 10.000 besi hayvanının telef olduğu, binlerce evin yıkılmasına ve bu evlerde yaşayan on binlerce kişinin evsiz kalmasına neden olan Malatya depreminin yaralarının sarılabilmesi ve kazazedelerin mağduriyetlerinin giderilebilmesi için İane-i Hastagân Komisyonu tarafından yardım toplanması padişahın emri üzerine tebliğ edilmiştir. Fakat bu yardımın toplanılmasının uzun zaman alacağı düşünülmüş, daha sonra ortaya çıkacak ihtiyaç durumuna göre de gerekli teşebbüslere başlanması ve bu depremzedelerin acil ihtiyaçlarını karşılamak üzere komisyonunun sandığında bulunan mevcut paradan 300 liranın ihtiyaç mahalline gönderilmesinin gerektiği padişah tarafından da uygun görülmüştür. Bunun üzerine 300 lira yerine 500 lira gönderilmiş ise de gönderilen 200 liralık fazlalığın geri istenilmesine de gerek olmadığı padişah tarafından ilgililere belirtilmiştir (BOA, Y. PRK. SH, 4/23). Ayrıca 2 Mart tarihindeki depremden sadece bir gün sonrasında redif deposundaki 500 çadırın, Sultan'ın izniyle evleri yıkılan depremzedelere dağıtılmasına karar verilmiştir. Yine aynı gün Sultan II. Abdülhamid ihtiyaç sahipleri için kişisel hazinesinden 300 lira bağışta bulunmuştur (BOA, İ. HUS, 9/63, BOA, BEO, 166/12379).

Dâhiliye Nazırı Halil Rıfat Paşa'nın toplanılacak yardımların usulüne ilişkin 14 Nisan 1894 tarihli yazısında bahsettiği üzere ülkede meydana gelen deprem, yangın, sel, kıtlık ve kolera gibi afetlerden etkilenen fakir kişiler hakkında II. Abdülhamid tarafından ve Maliye Hazinesinden çadır, zahire ve para gibi yardımlar yapılmaktaydı. Bazen vilayetlerden ve hükümet tarafından da bilet bastırılarak bağış toplanmak suretiyle yardım yapılmakta ise de bu gibi halkı etkileyen durumlar sık başa geldiğinden aynı anda birkaç yerde bu gibi durum meydana geldiği zaman hepsine birden gerekli yardımlar yapılamadığı görülmekteydi. Bunun için gelirleri açıklanacağı gibi her vilayet merkezinde yardım sandığı adı altında birer sandık oluşturulması, memur maaşı vesaire gibi fazla harcama yapılmaması için bu sandıkların Ziraat Şube Sandık memurları yönetimine verilip bu hizmet için birer maaş bağlanması öngörülmekteydi. Bu ilave görev için de Ziraat Sandık memurlarından kefil alınması ve Ziraat Sandıklarının faiz, sair işlemleri ne şekilde yürüyor ise Yardım Sandıkları işlemlerinin de aynı şekilde yapılması istenmekteydi. Gelirin toplanmasından faiz ve sandıkta ve ilgili işlemlerde Ziraat Bankası Genel Müdürlüğüne karşı sorumlu olunması ancak Yardım Sandıkları sermayesinin üçte birinin daima sandıkta kalması gerektiği belirtilmekteydi. Diğer üçte ikisinin de Ziraat Sandıkları faizleri uygulanarak ziraat, esnaf, ticaret erbabından ihtiyaç sahiplerine faizle borç verilmesi, felaketzede ihtiyaç sahiplerine gerektiğinde yardım edilmesi kararı alınmıştı. Ayrıca bu konu hakkında hükümete danışılarak alınacak olan emre göre, sandıklarda bulunacak üçte bir sermayeden kanuna uygun şekilde idare meclisinin bilgisi dâhilinde senetle yardım ettirilmesi ve Ziraat Sandıklarının hesap işlemlerinin teftiş edildikçe İane Sandıklarının da teftiş edilmesinin kural olacağı kararına varılmıştı.

İane Sandıkları sermayesinin tedarik şekli hakkında ise Dâhiliye Nazırı Halil Rıfat Paşa'nın düşünceleri şu şekildeydi: *“Ülkemizde nüfus sayımı yapılmayan yerler hariç sayım yapılan yerlerin erkek ve kadın genel nüfusu on altı milyon küsur olduğundan her bir kişiden bir defa olmak üzere kırk para alındığı takdirde bundan yüz altmış bin lira elde edilecek ve bununla vilayet merkezlerinde mükemmel İane Sandıkları kurulmuş olacaktır. Her bir kişiden bir kere olmak üzere alınacak kırk para kimseye ağır gelmeyeceği gibi bu kırk paranın alınması da kolaylıkla ve hızlı*

bir şekilde olacaktır. Örneğin; bir köy veya mahallede bulunan erkek ve kadın yüz kişi bulunuyorsa bunların her birinden ihtiyar, çocuk ve fakirlerden kırkar para isteyip almak zor olacağından bu yüz nüfusun vereceği yüz kuruş o köy veya mahallede oturan varlıklı kişilerden, yirmi adam tarafından varlıklarına göre emlak yazımından önceki vergi tespiti usulünce göre aralarında bölünmek suretiyle ödenir ise fakir ve ihtiyarlar bunu hiç hissetmemiş olacaklardır. Bunun toplanmasına gelince her köy ve mahallenin erkek ve kadın toplam nüfus miktarı nüfus dairelerinden alınarak; vilayet, sancak, kaza, köy isimleri ve kuruş yeri sonradan kalemle doldurulmak üzere matbu bir kâğıt düzenlenecek ilgili haneler kalemle doldurulup altları idare meclisleri mührü ile mühürlendikten sonra tahsildarlar eliyle ilgili yere gönderilecektir. Bu durumda birkaç ay içinde her kaza hissesi toplanacağı ve köy ve mahallelerden İane Sandığı için Ziraat Sandığı'na para teslim olundukça sandık memuru tarafından makbuz verileceği ve sandık günlük defterine kaydedileceğinden suiistimale meydan verilmeyeceği açıktır. İfade edildiği gibi vilayet merkezlerinde birer İane Sandığı kurulmuş olduğu takdirde bir felaket meydana geldiği zaman hemen bu sandıklardan yardım edilebilir. Uygun görüldüğü takdirde gereği yapılacaktır.” Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere felaketzedeler asla kaderine terkedilmemiş ve devlet tarafından, ihtiyaçlarının giderilmesi adına eşit ve hakkaniyetli bir çözüm yolu bulunması için harekete geçilmiştir (BOA, DH. MKT, 224/30).

Osmanlı tarihi boyunca çeşitli noktalarda yaşanan depremler maalesef ki deprem riski taşıyan İstanbul içinde ağır ve yıkıcı sonuçlara neden olmuştur. İstanbul'da tarih boyunca şiddetli depremler yaşamıştır. Bu depremlerden bilhassa 1509, 1690, 1894 yıllarında yaşanan depremler en şiddetlileri olmuştur. Yaşanan bu sarsıntılarda İstanbul'da birçok yapı yıkılmış, çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. İstanbul'da yapıların büyük çoğunluğunun ahşap olması bu kayıpların biraz olsun azalmasına yardımcı olmuştur. Çünkü kaynaklarda yer alan bilgilere göre yaşanan depremlerden sağ çıkabilen genellikle ahşap binalar olmuştur (Necipoğlu, 1993: 33-34).

İstanbul, Osmanlı döneminde son şiddetli depremini 10 Temmuz 1894 tarihinde yaşamıştır. Deprem, güney tarafından kuzeye doğru üç şiddetli sarsıntı

şeklinde hissedilmiştir. Deprem Beyoğlu ve Boğaziçi'ne daha az zarar verirken, diğer ilçelere ne yazık ki daha fazla zarar vermiştir. Deprem merkezinin Yeşilköy'den 8 kilometre uzakta ve güneydoğu Marmara Denizi'nde olduğu ve birçok sivil yapının ise hasara uğradığı tespit edilmiştir. Zarar gören yapılar arasında, Bitpazarı, Kapalı Çarşı, Yağlıkçılar, Mercan Çarşısı, Çadircılar tarafları tamamen yıkılmış, Mercan sokağında bulunan kükürtlü su fişkırmış, Sirkeci istasyonu ise zarar görmüştür. Beşiktaş, Fatih, Ortaköy, Sultan Ahmet, Edirnekapı, Aksaray, Bakırköy, Topkapı, Balat ve Silivrikapı semtleri de zarara uğrayan diğer semtler olmuştur (Cevdet Paşa, 1895: 144).

1894 yılında meydana gelen bu depremin şokları İstanbul'un yanı sıra, Bükreş, Yanya, Yunanistan, Girit ve Anadolu'da hissedilmiştir. İstanbul sınırları içinde yaklaşık 474 insanın yaşamını yitirmesine, 482 insanın yaralanmasına, ev, dükkân ve kamusal yapıların büyük ölçüde hasara uğramasına neden olmuştur. Ancak bu rakamlar sadece tespit edilebilmiş rakamlar olmuştur. Bu rakamlar haricinde bazı bölgelerde, mesela Yalova vilayetinde yaralı insan ve ölümlerin sayısı tam olarak bilinmemektedir (Öztin, 1994: 9).

Yaşanılan büyük deprem karşısında halkta zor zamanlar yaşamış ve durumunu devlete arz edebilen kişiler devletten yardım talebinde bulunarak yapılan çeşitli yardımlardan faydalanmışlardır. Arşiv belgelerinden alınan 10 Temmuz 1894 tarihli belgedeki bilgiye göre Şehremini Sıhhiyecisi Abdullah Reşad adındaki bir vatandaş Heybeli Ada'da ikamet ettiği ve meydana gelen deprem sırasında, hanesinin kısmen yıkılarak oturulamaz duruma geldiğini belirtmiştir. Yirmi yaşındaki kızının ve yedi yaşında olan torununun enkaz altında kalarak vefat ettiğini ve her ikisini de Üsküdar Karacaahmed'deki aile kabristanına defnetmek üzere nakletmek istediğini fakat kendi maaşının geçimine bile yetmediğini belirterek İstanbul Büyükşehir Belediyesine bir miktar yardım talep ettiğini içeren bir yazı göndermiştir (BOA, Y. PRK. SH, 4/90). Bir diğer örnekte ise 14 Temmuz 1894 tarihinde Kartal Kaymakamı tarafından İstanbul Büyükşehir Belediyesine gelen telgrafta deprem sebebiyle açıkta kalan gerek Maltepe gerekse diğer köylerin halkının ikametleri için iki yüz çadır gönderilmesi istenilmiştir. Ardından tekrar gelen bir telgrafta ise şimdilik açıkta kalanların hasar görmeyen sağlam hanelere yerleştirilerek idare edildiği, huzur ve

rahatlarının sağlandığı ve depremin şiddetinin kalmaması sebebiyle insanların sakinleştiği bildirilmiştir (BOA, Y. PRK. SH.4/98).

Sultan II. Abdülhamid meydana gelen büyük İstanbul depremi sebebiyle oldukça fazla can ve mal kaybı yaşandığını öğrenince, yaralıların tedavisi için gerekenlerin hemen yapılmasını, ihtiyacı olan kim varsa yardım edilmesini, ihtiyaç sahipleri için çadırlar kurulmasını emretmiş ve bunların yanı sıra fırınlardan ücretsiz olarak bol miktarda ekmek dağıtılmasını sağlamıştır. Hatta evleri yıkılanlar için Şehremini başkanlığında bir komisyon kurulması sağlanarak erzak, para çadır yardımı da yapılmıştır (Yücel, 1971: 63).

2.6.6.2. Yangın, Sel ve Hastalıklar

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti sınırları içerisinde sıklıkla yaşanan doğal afetler, salgın hastalıklar ve bu afetlerle ilgili salgın hastalıkların meydana getirdiği maddi manevi hasar ve kayıpların yaşandığı bir dönem olmuştur. Yaşanılan bu durumlara ait bilgilere Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerinden ulaşmak mümkündür.

II. Abdülhamid döneminde Osmanlı coğrafyasında birçok önemli yangın felaketi olduğu gibi deprem felaketleri, sel felaketleri ve kolera salgınları da yaşanmıştır. Bu tür felaketleri yaşayan insanların yaralarını sarmak için gerçekleştirilen yardımlar II. Abdülhamid'in hayırseverliğinin ve merhametinin anlaşılması noktasında çok büyük önem teşkil etmektedir. Yaşanan felaketlerin hemen arkasından II. Abdülhamid'in sarayda bir komisyonun oluşturulmasını istediği, oluşturulan bu komisyonlar tarafından felaketzedelerin durumlarının incelendiği, felaketzedelerin belirlendiği, ihtiyaç sahipleri için yardım kampanyalarının düzenlendiği ve felaketzedelerin ihtiyaçlarının giderilmeye çalışıldığı görülmektedir. Örneğin; II. Abdülhamid başkanlığında İane-i Musabin Komisyonu Alisi adında Şehremaneti bünyesinde bir komisyon oluşturulmuş ve yapılan tespitlerin sonrasında felaketzedeler 2.500 kuruşa kadar devletten yardım ödemesi alabilmişlerdir (Alkan, 1999: 13).

6 Şubat 1889 yılında Sinop Rum mahallesinde bir yangın çıkmıştır. Bu yangın ile ilgili 14 Mart 1889 tarihli arşiv kayıtlarına göre yaşanan yangının

sonucunda yapılan ilk tespitlerde 7 adet dükkân 28 ev yanmış, yangın sonucunda oluşan tahribat ise tahmini 3.000 lira olarak belirlenmiştir. Yangının yayılmaması için yerel makamlar anında müdahale etmeye çalışmış, evlerini yitirenler ise müsait bölgelere yerleştirilmiş, öte yandan da ihtiyaç sahibi kimselere yardımlar yapılmıştır (BOA, DH. MKT.1604/118). Yangını takiben Sinop halkı devletten yardım ve destek istemiş, çok geçmeden ise halkın desteği ile yanan evlerinin yerine yeni evlerin inşa edilmesine başlanılmıştır. Fakat yeniden ev inşa etmenin maddi külfetinin bulunması nedeniyle maddi yardım arayışında bulunan Sinoplu felaketzede Rumlar, resmî makamlara inşaatta kullanılacak kerestelerin gümrük ve orman vergisinden muaf tutulması talebinde bulunmuşlardır (BOA, DH. MKT.1707/66, BOA, İ. MMS.111/4761). Meclis-i Vükelâ ise Rumların bu isteğini çok geçmeden görüşmüş ve bu görüşmeler sonucunda dükkân ve evleri hasar gören halkın gümrük ve orman vergilerinden muaf tutulmasına karar verilmiştir (BOA, MV.52/41, BOA, DH. MKT.1713/39).

Yaşanılan doğal afetler Osmanlı topraklarının çeşitli noktalarında devam etmekteydi. Bu kez de Malatya halkı 1889 ile 1890 yıllarında ayrı ayrı yaşanan iki büyük çapta yangınla savaşmak zorunda kalmışlardır. Bu yangınların sonucunda Malatya çarşısında bulunan 2000 dükkân yanarak yok olmuştur (BOA, Y. PRK. UM. 26/63). Yaşanan bu afetlerin yaralarının sarılması, yangından zarar gören halkın mağduriyetlerinin giderilmesi için Mamuretü'l-Aziz Valiliğinden Mabeyn Kitabetine çekilen bir telgrafta halkın Padişah'tan yardım istediği belirtilmiştir. Bunun üzerine Hicaz Yardım Komisyonu tarafından Hicaz halkındaki kıtlıkzedelere toplanılan yardımların yarısının Hicaz yerine Malatya'daki yangınzedelerin ihtiyaçlarının giderilmesi için Malatya'ya gönderilmesi Dâhiliye Nezaretine bildirilmiştir (BOA, A. MKT. MHM.501/39). Bu durum çok geçmeden görüşülmüş ve Malatya'da çıkan yangının çok büyük zarara yol açması nedeniyle toplanılan bu yardımların Malatya'daki yangınzede ihtiyaç sahiplerine ulaşması için gereğinin yapılmasına karar verilmiştir (BOA, A. MKT. MHM.501/39). Mesela bir diğer örnekte ise Bursa ahalisinden Muhacir Hüseyin evi, eşyası ve çocuklarının çıkan bir yangında yanması sebebiyle yardım istemiş ve kendisine verilmek üzere padişahın sadakası olarak II. Abdülhamid'in emri ile Maliye Nezareti tarafından Hüdavendigâr Vilayeti

Defterdarlığına 3.000 kuruş yardımda bulunulması için gereğinin yapılmasına karar verilmiştir (BOA, DH. MKT.1065/8).

Deprem ve yangınlar dışında Osmanlı'nın XIX. yüzyılda yaşadığı bir diğer felaket ise sel baskınları olmuştur. Sel, kesintisiz yağmurlar ya da eriyen karlardan meydana gelen ve uğradığı her yere zayıt yaşatan su taşkını anlamını ifade etmektedir. Osmanlı kayıtlarında sel baskını ifadesi yerine Arapçadan gelen seylâb, su taşkını anlamında da feyezan ve tuğyan sözcükleri kullanılmıştır (Gönüllü, 2010: 353). XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti coğrafyasında Anadolu ve Rumeli bölgelerinde çok sayıda sel felaketi meydana gelmiştir. Bu sebeple sel baskınlarının olduğu bölgelerdeki ahalinin sadece arazileri değil evleri de su altında kalmış ve ahali iskân ve iâşe sorunları yaşayarak farklı bölgelere göç etmek zorunda kalmıştır (Muşmal, 2008: 239-240).

Anadolu 'da tarih boyunca neredeyse her dönem, sel baskınlarının yaşandığı bilinmektedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Edirne ve civarında bir sel felaketi görülmüştür. Sel baskını özellikle Edirne ahalsinin arazi ve evlerine zarar vermiştir. Öte yandan sel felaketi sırasında birçok insan boğulmaktan kurtarılmıştır. Felaketzedelerin ihtiyaçlarının karşılanması için Valilik tarafından yardım toplanması için II. Abdülhamid'den izin istenilmiştir. Toplanılacak yardım Padişahın emriyle 1.000 liralık bir yardım kampanyası olmakla birlikte, bunun için biletler bastırılmış ve toplanılan 70.000 bin kuruş sel felaketine uğrayanların ihtiyacının giderilmesi için acilen Edirne'deki ilgili birimlere iletilmiştir (BOA, I. HUS. 34/58).

Yine Manisa, Aydın ve Bursa karesi olan Kirmasti felaketzedeleri için toplanacak yardım miktarı hakkında İstanbul Şehremini tarafından yazılan bir dilekçede bu yerlerle yapılacak yazışma sonucu ortaya çıkacak ihtiyaca göre gerekli yardımın toplanması ve ancak bu yardımın asla mecburi olmadan gereğinin yapılması hakkındaki padişah emrinden bahsedilmektedir. Yapılan hesaplamanın Kirmasti'deki sel felaketine uğrayanlar için her ne kadar sağlıklı bir hesaplama olmayacağı belirtilse de 1.000 lira civarında yardıma ihtiyaç olduğu tespit edilmiştir. Aydın Vilayetinden gelen telgrafta da Manisa ve Aydın ovalarında bulunan köylerde iki bin civarında hanenin tamamen ve bin civarında hanenin de kısmen yandığı bildirilmiştir. Bu hanelerin halkının Mart'ın on beşine kadar geçimleri için 5 ve

hanelerinin inşa ve tamiri için de 40.000 liraya ihtiyacı olduğu, hayvan bulunan ve ekili alanlardaki zararın miktarının ise henüz tespit edilemediği belirtilmiştir. Öte yandan zararın da oldukça büyük olup, Padişah tarafından bağışlanan ve Maliye Hazinesi ile Ziraat Bankasından verilmesi emredilen 16.000 liraya ilaveten İtalya kralı tarafından 20.000 ve Fransa hükümeti tarafından da 1.000 frank yardım gönderildiği İstanbul Büyükşehir Belediyesine gönderilen telgrafta yazılmıştır. Valilik tarafından da 3.000 lira civarında yardım toplanacağı ümit edilmekte olduğu, geriye kalan ihtiyaç miktarının komisyon tarafından düzenlenecek yardımlardan tamamlanmasına ihtiyaç duyulduğu bildirilmiştir. Yapılan hesaba göre her iki taraf için 40-45.000 lira civarında yardım toplanmasına ihtiyaç duyulduğu ve böyle büyük bir paranın hızlı ve acil bir şekilde toplanmasına dikkat edilmesi gerektiği, yardım bileti düzenlenmesinin de ancak padişahın izni ile olabileceğinden bu konuda da padişahın emri ne yönde olur ise ona göre hareket edileceği belirtilmiştir (BOA, Y. MTV. 292/176).

Osmanlı Devleti ve toplumuna etki eden bir diğer önemli olay ise XVII. yüzyılda Avrupa'da başlayarak daha sonra XVIII. ve XIX. yüzyıllarda da Osmanlı Devleti'nin âdeta tüm vilayetlerine yayılmakta olan veba salgını, kolera, çiçek hastalığı, kızıl hastalığı ve enflüanza gibi salgın hastalıklardır. Yayılan bu hastalıklar vilayetlerde insanların ölmesine sebep olmuştur. Osmanlı Devleti hastalıkların yayılmasını engellemek amacıyla salgın hastalıklara karşı karantina uygulamasını başlatmış ve bu konuda çeşitli önlemler almıştır. Mesela 17 Mart 1890 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden Tıbbiye Nezaretine gönderilen bir yazıda Gelibolu sancağında enflüanza hastalığı yayıldığından ilaç alamayan fakir hastalara verilmek üzere istenilen ilaçların satın alınarak verilebilmesi için gereken 10 liranın gönderilmesi gerektiği belirtilmektedir. Çok geçmeden istenilen ilaçların belediye eczanesi tarafından getirildiği ve hastalığın da önüne geçilerek istenilen ilaçlara ihtiyaç kalmadığını belirten bir telgraf ise Edirne Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine cevaben gönderilmiştir (BOA, DH. MKT.1708/113).

Tarihte deprem, kıtlık, iklim değişiklikleri, yangın gibi doğal afetlerin yanı sıra insan kayıplarının diğer önemli sebebi de salgın hastalıklardır. Kısa zamanda hızlıca yayılarak binlerce ve milyonlarca insanın enfekte olmasına, ölmesine zemin

oluşturan salgınlar, devletleri ve imparatorlukları devirmiş, orduları parçalamış, toplumun psikolojisine derin yaralar açmıştır. İnsanlık tarihi gibi uzun bir geçmişe sahip olan salgınlar insanların birbirleriyle ilişkileri sayesinde hızlı bir şekilde yayılmaya devam ederek daha önce hiç vaka olarak ortaya çıkmadıkları yerlerde bile ortaya çıkarak çok sayıda kayba ve birçok güçlü devletin zayıflamasına sebep olmuşlardır. Öte yandan salgın hastalıklar Osmanlı toplumunda da ortaya çıkmayı sürdürmüş ve topluma büyük zayıflıklar yaşatmıştır. Öncelikle başkent İstanbul'da ve daha sonra İzmir, Halep, Selanik gibi ticaret merkezleri salgın hastalıkların yayılması sebebiyle acı kayıplar veren vilayetler olmuştur. Salgınlar XIX. yüzyılın ilk yarısında da Osmanlı toplumunu tesiri altına almayı sürdürmüştür (Yılmaz, 2017: 27-28).

Ülkenin farklı illeri ve bölgelerinde insanlarda bilinmeyen hastalıklar ortaya çıkmaya devam etmiştir. Yaşanan bu hastalıklardan biri İstanbul Yedikule'de daha çok çocuklarda ortaya çıkan ateşli bir boğaz hastalığının yaşanması olmuştur. Hastalığının geçmediği ve yayılmaya başladığı fark edilen bir kişinin bu hastalığının ne olduğuna, derecesine ve alınabilecek tıbbi, sıhhi tedbirlere dair II. Abdülhamid'in emri üzerine bir heyet gönderilmiştir. Durum ile ilgili Tıbbiye Nezareti hastalık olan yerlere Başmüfettiş Rasim Bey beraberinde doktorlar göndererek fakirler için gerekli olan ilaçların civar eczanelere ücretsiz dağıtılacağını ve hastalığın detaylarının ne olduğuna dair bir rapor hazırlanması gerektiğini belirtmiştir. Hazırlanan bu raporda belirtildiğine göre Yedikule civarında çıkan bu hastalığın boğaz ve kızıl hastalığı olduğu tespit edilmiş, hastalığın yaşandığı bölgeye doktor gönderilmesi ve hastalar için gerekli ilaçların ücretsiz verilmesi hakkında tebliğ olunan padişahın emri üzerine, Tıbbiye Nezaretiyle yapılan yazışmada gerekli ilaçların ücretsiz olarak verilmesi gerektiği ve o civarda bulunan eczanelere de bu durumun tembih edildiği bildirilerek gerek şimdiye kadar verilen ve gerekse sonra verilecek ilaçların ücretlerinin belediye tarafından karşılanması istendiği belirtilmiştir (BOA, DH. MKT. 1728/102).

Yaşanan salgın hastalıklar Osmanlı Devleti'ni siyasi ve sosyal yönden olumsuz etkilemiştir. Salgın hastalıklar Osmanlı devletinin sosyal ve siyasi olarak gelişmesine olumsuz yönde etki ederek ağır kayıpların yaşanmasına ve nüfusun azalmasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti bu hastalıkların engellenmesi için

önlemler almıştır. Bu önlemlerin başında ise ülkenin çeşitli bölgelerinde karantinahanelerin kurulması gelmiştir (Kuruca, 2007: 11).

30 Temmuz 1892 tarihinde İstanbul'da kolera hastalığı baş göstermiş, hastalık sebebiyle karantinada bulunan fakirler ve hastalar için hükümet ve gerekse sıhhiye yönetimi tarafından yapılan yardımlardan ayrı bir yardım komisyonu oluşturulması gerektiği görüşülmüştür. Bu görüşmeler neticesinde komisyonun Büyükşehir Belediye Reisi Rıdvan Paşa, Şûra-yı Devlet üyelerinden Ekrem Beyefendi, yine Şûra-yı Devlet üyelerinden uygun biriyle Maliye Nâzırlığı ve belediye görevlilerinden birer kişiden oluşacak şekilde Büyükşehir Belediyesinde toplanmak üzere padişahın başkanlığında Kızılay Cemiyeti tarzında bir yardım komisyonu oluşturulması uygun görülmüştür. Ayrıca Padişah tarafından bu komisyona 1.000 lira bağışlanması, bu hayır işi için herkesin yardıma teşvik edilmesi istenilmiştir. Padişah tarafından yapılan yardımın uygun şekilde gazetelerde ilan edilmesi ve yardım toplanması için komisyon tarafından 1.000 liralık, bir çeyrek liralık ve bir mecdiyelik olarak Matbaa-i Osmaniyyeye ait olacak üç tür bilet basılmasına başlanması ve toplanacak yardımların bankada korunması kararlaştırılmıştır. Yardımın yapılış şekline gelince; karantina yerlerinde elbisesi yakılacak adamlara yeniden elbise ve ihtiyacı bulunanlara yeteri kadar yiyecek, içecek, ilaç verilmekle birlikte yatakları olmayanlara yatak verilmesi ve İstanbul'da bulunan hastalar için yardım edilecek paranın belediye merkezlerine gönderilerek belediyeler vasıtasıyla dağıtılması gerektiği belirtilmiştir. Az parası olup bunu harcayacağı takdirde karantina yerinde ilaç parası veremeyecek olanlara ilaç vermek üzere komisyon tarafından yeteri kadar doktor, eczacı, memur seçilip gönderilmesi ve komisyonun yazı ile muhasebe işleri için Maliye Hazinesinden yeteri kadar kâtip getirilmesi istenilmiştir. Komisyonun herhangi bir işlemini madde madde açıklayan cetvel usulünde yazılı olarak her akşam padişaha özetinin sunulması, söz konusu komisyonun bugün göreve başlaması Mabeyn baş kitabetinden gönderilen yazıyla padişahın emri gereği olduğu belirtilmiştir. Padişahın hediyesi olan 1.000 liranın ise gönderilmiş, Şûra-yı Devlet Başkanı ile Maliye Nezaretine bildirildiği gibi ilgili kurumlara da gerekli tebligat yapılmıştır. Padişahın emri gereği bu durum bir sonraki gün gazetelerinde uygun şekilde ilan edilmek üzere Dâhiliye Nezaretine bildirildiği

gerekli mercilere de tebliğ edilmiştir. Söz konusu durum hakkında Sadâretten Sıhhiye Nezaretine bir yazı gönderilerek padişah emri Sıhhiye Meclisine anlatılarak komisyona sağlık memurları tarafından kolaylık gösterilmek suretiyle yardımcı olunması istenmiştir (BOA, BEO, 42/3126).

Salgın hastalıkların yayılmaması için hükümet tarafından çeşitli tedbirler alınmaya devam edilmiştir. Bu tedbirlerden birisi bulaşıcı bir hastalığa tutulan kişilerin eşyaları ile kıyafetlerinin yüksek basınçlı su buharıyla yıkanması ve bulaşıcı hastalığın görüldüğü ev ve işyerlerinin kimyasal maddeler kullanılarak pülverizatör ve etüv makineleri ile temizlemesini sağlayan Tebhirhane isimli kurumların açılması olmuştur. Bu tebhirhanelerde kullanılması için dört adet pülverizatör, üç adette etüv makinesi Avrupa'dan ithal edilmiştir. Sultan II. Abdülhamid, 1892 senesinde görülen kolera hastalığının İran, Yemen, Avrupa ile Rusya, Erzurum, Trabzon'a yayılmaya başlaması üzerine alınacak tedbirlerle yapılacak işlere itina gösterilmesi ve kâğıt üzerinde kalmaması için Meclisi Umur-ı Sıhhiyeyi uyarmıştır (Ayar, 2007: 41,319-322).

17 Mart 1894 tarihli bir arşiv belgesinde Osmanlı topraklarına ait olan ve Tuna Nehri üzerinde bulunan, bugünkü Romanya topraklarında yer alan Adakale'de yaklaşık iki ay kadar süren çeşitli mevsimsel hastalıklar ile ayrıca çiçek hastalığının zuhur ettiğine dair bilgiler yer almaktadır. Bu hastalıkların ortaya çıkar çıkmaz yayılmaması için önlemler alınarak konu hakkında epeyce bir harcama yapıldığı belirtilmiştir. Hastaların tedavileri konusunda her ne kadar olağanüstü gayret gösterilmiş ise de çiçek hastalığının yayılmaya devam ettiği ve bazı ölümlere sebebiyet verdiği, ayrıca kolera hastalığına benzer bir süratle hastaları etkileyerek yirmi dört veya kırk sekiz saat zarfında ölümlerine sebep olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle hastalığa yakalanıp uzun müddet işine gücüne gidemeyenler, geçimlerini sağlamaktan mahrum olanlar, aile reislerini bu hastalık sebebiyle kaybedenler ve şiddetli fakirlik içine düşen dul İslam kadınları olmuştur. Bu insanların ihtiyaçlarını gidermeleri için Padişah tarafından bir miktar bağış ve hediye gönderilmesi Adakale Müdürlüğünden Dâhiliye Nezaretine bir yazı ile bildirilmiştir (BOA, BEO, 380/28473).

Çiçek hastalığı için en erken tedbir alan devletlerden biri de Osmanlı olmuştur. Çiçek hastalığının belirtileri olan deri döküntüleri ceviz kabukları içinde biriktirilerek saklanmış ve daha sonra çiçek hastalığından korunması istenen kişilerin kollarına çizikler atılarak, çiçek hastalığı geçirmiş kimselerden alınan deri parçalarından o çiziklere sürülerek bir çeşit insandan insana çiçek aşılması yapılmıştır. Böylelikle çiçek hastalığına yakalanabilecek kimselerde ateş ve deri döküntüsü yaşanması olasılığı olsa da sakatlanma ve ölüm riskleri engellenmiştir (Kahya ve Erdemir, 2000: 279).

11 Haziran 1895 tarihli bir belgede daha önce yayılan kolera hastalığı sebebiyle karantinahanelerde bulunan fakir hastalara yardım amacıyla hükümet ve Sıhhiye Nezareti tarafından Padişahın başkanlığında oluşturulan komisyonun yardım işlemlerinden harcanan paradan geriye kalan paranın ve yardım biletlerinin ne yapılacağına dair bilgiler verilmiştir. Sandıkta kalan 214.700 kuruşun, 162.000 kuruşunun faizlendirilmek üzere bankaya konulduğu ve diğer kısmının ihtiyaten belediye veznesinde tutularak koleraya yakalanan fakirlerin ihtiyaçlarına harcanmakta olduğu, kolera hastalığının ise yok denecek kadar az olduğu belirtilmiştir. Ayrıca kullanılmasına ihtiyaç kalmayan 65.500 kuruşluk 2556 tane biletin iptal ve imhasına Padişah tarafından izin verilmiştir. Fakat daha sonra Belediye Başkanı Rıdvan Paşa ve komisyon tarafından düzenlenen tutanak II. Abdülhamid'e sunulmuş ve imhası söz konusu edilen biletlerin iptalinden ziyade gerektiğinde yine yardım toplanmak için koruma altına alınması Padişah tarafından emredilmiştir. Hicaz bölgesinde kolera hastalığı meydana geldiğinden ise eldeki paradan oradaki ihtiyaç sahiplerine yardım olarak dağıtılması için 1.000 liranın hemen Hicaz'a gönderilmek ve kalan kısmının da bankada tutulmak üzere Bakanlar Kuruluna havale edilmesi Padişah tarafından emredilmiştir (BOA, İ.HUS, 37/109).

Kolera salgınının ortaya çıktığı bir diğer vilayet ise Diyarbakır olmuştur. Diyarbakır vilayetinden 13 Ağustos 1895 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir telgrafta Diyarbakır merkezde kolera hastalığının Halep, Urfa, Adıyaman ve Siverek tarafından bulaşmış olabileceği ve Derik, Lice kazalarıyla Diyarbakır arasında bir nehir, dağ gibi ayırıcı bir sınır bulunmaması sebebiyle Diyarbakır'ın tamamının hastalıklı olabileceği kabul edilmiştir. Bu nedenle ise Mardin, Maden ve

Bitlis gibi yerlerin lüzumlu bölgelerine hastalığın ilerlememesi için karantina konulması gerektiği belirtilmiştir. Bu vilayet ve merkezlerde birer sağlık komisyonu oluşturularak sıhhi tedbirler alınmasına her zamandan daha fazla dikkat edilmesi gerektiği bildirilerek, Siverek, Halep ve Adıyaman'a karşı kurulan karantinahanelere ihtiyaç kalmadığı için kaldırılmaları ve harcamalarının Mardin, Maden sancaklarıyla Diyarbakır arasında gerekli yerlerin harcamalarına aktarılmak üzere istenilen tahsisatın acilen gönderilmesi gerektiği tebliğ edilmiştir. Aksi takdirde hastalığın yayılması halinde mevcut doktorların yeterli olmayacağı düşünülerek Adıyaman'a giden doktorların geri dönmeleri ya da başka yerden iki üç doktorun daha gönderilmesi gerektiği belirtilmiştir (BOA, DH. MKT, 411/40).

Bu durum üzerine Harput ve Halep vilayetleriyle Urfa ile Zor mutasarrıflıklarına acilen bilgi verildiği gibi Maden sancağı ve Siverek sınırları içinde olan Yenişehir bucağıyla, merkez vilayete bağlı olan Derik kazasının gerekli bölgelerine kordonlar yerleştirilmiştir. Diyarbakır'a yaklaşık dokuz saat uzaklıkta bulunan Karabahçe köyünde bile karantinahanelere ve gereken memurların bölgeye sevk edilmesine başlanmıştır (BOA, Y.A. HUS, 316/101).

Karantinahaneler, bulaşıcı hastalıkların yayılmasını önlemek için alınan en tesirli önlem olup XIX. yüzyıl süresince uygulanmıştır. Fakat tüm tedbirlere rağmen hastalığı önlemek çoğu zaman imkânlı olmamıştır. Gerçekten XIX. yüzyıl süresince sık sık kolera olayları yaşanmış, vakaların bir bölümü salgına dönüşürken bir bölümü ise alınan önlemlerden dolayı salgın hastalık haline dönüşmeden tesirini yitirmiştir (Demirkol, 2018: 143).

3. II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE ATIYYE-İ SENİYYELER

3.1. II. Abdülhamid Döneminde İhsan-ı Şahane ve Atiyye-i Seniyyeler

Atiyyeler bahşış ve ihsan anlamına gelmektedir. Çoğunlukla padişahlar tarafından nakit bir şekilde verilen hediyeler için kullanılmıştır. Önceleri şairler, sanatkârlar, saray mensupları, ulema, tasadduk ve ihsan gibi isimlerle dağıtılan hediyeler de atiyye ile aynı anlama gelmektedir. Padişahlar belli zamanlarda saray halkına, çeşitli sebeplerle devlete hizmeti geçmiş kimselere veya yetenek sahibi kimselere, bir işte üstün başarı sağlayan kimselere, hatta baş sağlığı amacıyla bazı ihtimam sahibi şahıslara, yabancı elçilerin yanında bulunanlara giysi ve kumaş gibi hediyeler ile birlikte para dolu keseleri de ihsan etmişlerdir. Bunlara ise “Atiyye-i Seniyye” denilmiştir (Emecen, 1991: 64).

Osmanlı ahalisine atiyye-i seniyyeler ve buna benzer hediyeler ilk kez II. Abdülhamid döneminde dağıtmaya başlanmamış daha önceki dönemlerde de atiyye ve benzeri hediyelerin çeşitli nedenlerle padişahlar tarafından, padişahın ve sarayın cömertliğini göstermesi amacıyla dağıtıldığı bilinmektedir. Padişahlar çoğu kez bu yardımları yaparken tören alanlarında daha az gözükmeye başlamış ve daha az gözükmeleri nedeniyle bir boşluk oluşmuş, oluşan boşluk ise saltanatın kadınları tarafından doldurulmuştur. Ancak özellikle II. Mahmut dönemine gelindiği vakit (1808-1839) durum tamamen değişmiştir. Mesela II. Mahmut, çoğu zaman yurttan gezilere çıkmış, gezileri sırasında ise Müslüman ve gayrimüslim halk gözetmeden yoksul, muhtaç olan herkese bol miktarda para ve hediyeler dağıtmıştır. Görüldüğü üzere aslında bu durum popüler ve modern bir monarşi yapısının oluşturulmaya çalışıldığını ifade etmektedir (Özcan, 1991: 364-365).

II. Abdülhamid döneminde fazlasıyla kişiselleştirilmiş iktidar yapısı atiyye-i seniyyenin uygulanış biçiminde de mühim değişiklikler oluşmasına neden olmuştur. XVIII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, atiyye-i seniyyeler ile ilgili bir ödenek ayrılmıştır. Tanzimat döneminden önceki dönemlerde atiyye-i seniyye ödemeleri genellikle ceyb-i hümayundan yani padişahın özel hesaplarından yapılmıştır. Ancak

Tanzimat döneminden sonra bu harcamalar Maliye Hazinesi tarafından padişah ve saraya verilen tahsisat-ı seniyye maaş ödemelerinden karşılanmıştır (Cezar, 1986: 289). 1884 yılından itibaren ise padişahın hediyeleri devletin bütçesinde “atiyye-i seniyye tertibi” olarak kaydedilmeye başlanan bir kalem olmuştur (Güran, a.g.e: 187).

II. Abdülhamid atiyye-i seniyyeyi devletin simgesi olarak kullanmıştır. Daha önceki dönemlerde, Osmanlı’da devlet memurlarına ödenen standart bir maaş sistemi olmadığı için bu atiyye-i seniyye olarak yapılan ek ödemeler devlet görevlilerine destek ödemesi olarak verilmiş ve önemli bir boşluğu doldurmuştur. XIX. yüzyılda devletin yardıma muhtaç ve yoksul kimselerin koruyucusu olma rolünün oluşmasıyla birlikte, devlet geleneği olarak varlığını sürdüren atiyye-i seniyyeler sosyal yardım amacıyla da kullanılmıştır (Özbek, 2002: 126). Dönem incelemeleri yapıldığında arşiv belgelerinde Mabeyn-i Hümayununa gönderilen telgraflarda görüldüğü üzere de II. Abdülhamid’in çeşitli durumlarda bu hediyeleri sosyal yardım amacıyla kullandığı görülmektedir.

Bitlis'ten Mabeyn-i Hümayuna gönderilen bir telgrafta ihtiyaç ve eksikliklerini karşılayamayan fakir fukaraya yardım edilen bir hankâha, ihtiyaç ve eksikliklerinin karşılanması için Padişah tarafından yardım edildiği ve ihtiyaçlarının karşılandığı, bu vesileyle de yaptığı yardımdan dolayı Padişaha teşekkür ve hayır dualarını ilettikleri belirtilmiştir (BOA, Y. PRK. AZJ, 11/127). Yine İzzet isimli bir kişiye borcu olduğu bir zamanda bu borcunu ödeyebilmesi için Padişah tarafından 900 lira hediye edilmiştir (BOA, Y. PRK. AZJ, 23/100). Bedirhanoglu Mehmet Emin ve Yusuf Çavuş isimli kişiler, acınacak halde oldukları ve ihtiyaç içerisinde kıvrandıkları bir zamanda Padişah tarafından ihsan edilen 1000 kuruşun onları çok sevindirdiğini belirtmişlerdir. Yapılan bu yardımın Padişahın cömertliği ve kerameti sayesinde olduğunu, Padişaha tüm aile fertleriyle birlikte hayır duasında bulduklarını ve teşekkür ettiklerini belirten bir telgrafı Mabeyn-i Hümayununa göndermişlerdir (BOA, Y. PRK. AZJ, 18/60).

Albaylar ve mutasarrıflar da atiyye-i seniyye alan meslek grupları arasında bulunmuşlardır. Albay Şakir oğlu Ahmet Efendi 26 Ocak 1893 tarihinde atiyye-i padişah-ı olan 150 adet Osmanlı altını (BOA, Y. PRK. AZJ, 23/65), Albay Numan

oğlu Mehmed Ali'de yine aynı tarihte 150 adet Osmanlı altınını Hacı Mahmut Efendi eliyle almıştır (BOA, Y. PRK. AZJ, 23/66). Ayrıca Trablusgarp sancağı eski mutasarrıfı Mehmed Efendi'ye emekli maaşı bağlanması kararlaştırılmış fakat bu maaşın bir dahaki mayıs ayından itibaren verilebileceği belirtilmiştir. Ancak Mehmed Efendi ileri derecede mali sıkıntı çektiği hatta günlük geçimini bile karşılayamayacak durumda olduğu ve borçla dahi olsa para bulamadığını Dâhiliye Nezaretine bir yazı ile bildirildiğinden, kendisine acınacak hâline merhameten kısmen de olsun ihtiyacının karşılanması için padişahın sadakası olmak üzere emekli maaşını alıncaya kadar atıyye-i seniyye olarak 500.000 kuruş verilmesi kararlaştırılmıştır (BOA, DH. MKT, 1931/46). Vefat eden Drama Mutasarrıfı Rıfka Paşa'nın vefatı sebebiyle ailesinin kimsesiz, çaresiz kaldığı ve İstanbul'a gitmek için bile yol masraflarını karşılayacak yeterli paraları olmadığı, perişan ve acınacak bir halde oldukları Drama Mutasarrıf Vekili tarafından bildirilmiştir. Yapılan araştırmaya göre Drama Mutasarrıfı Rıfka Paşa'nın hiç terekesinin olmadığı aksine epey bir borcu olduğu mahkeme tarafından tespit edilmiştir. Bu sebeple ihtiyaç sahibi olan ailesine atıyye-i seniyye olarak bir miktar maaş bağlanmıştır (BOA, BEO, 1803/135176).

II. Abdülhamid döneminde yapılan atıyye-i seniyye yardımları her kesimden ihtiyacı olanlara ulaşmaya devam etmiştir. Yardım yapılanlar arasında medreselerdeki kişiler ve meslek erbabı kişilerde yerini almıştır. Padişah tarafından 30 Ekim 1903 tarihinde 11 kurban ve hediyeler Çarşamba Medresesi Müderrisi Said Efendi, Çarşamba Medresesi Müderrisi Mustafa Efendi, Medrese-i Ülâ Müderrisi Zekeriya Efendi ve Çarşamba Medresesi Müderrisi İsmail Efendi'nin ellerine ulaştığı ve talebelere ayrı ayrı dağıtıldığı belirtilmiştir (BOA, Y. PRK. AZJ, 48/68).

II. Abdülhamid'in hediye tertibinin toplumun farklı ögeleri üzerinde yoğunlaşan ve oldukça zengin biçimleri içinde barındıran karışık bir yapıya sahip olduğunu belirtmek gerekmektedir. II. Abdülhamid'in hediye tertibini diğer padişahların hediye tertibinden ayıran en önemli özellik hediyeleşme sisteminin törenselleşmesi olmuştur. Verilen hediyelerin geniş kitlelere duyurulmasının sağlanması için dönemin gazetelerinde yardımlarla ilgili yazılar yazılmıştır. Gazetelerde yardımlarla ilgili yazıların yazılması ise yardımlar yapılırken

tek muhatabın sadece hediyein verildiği kişiler olmadığını kanıtlayan en iyi kanıt olmuştur (Özbek, 2016: 132).

Maarif Nezaretine Şeyhülislam tarafından gönderilen bir yazıda Saraçhane İlkokulu Öğretmeni Ömer Hilmi Efendi'nin yetimleriyle eşine maaş bağlanması gerektiği belirtilmiş ve bu gibi ilkokul öğretmenlerinin yetimlerine maaş bağlanması kanuna uygun bulunmamıştır. Ancak öğretmenin ailesinin son derece fakir olup sadakaya muhtaç olmaları sebebiyle sadaka-i seniyye olarak bir miktar maaş tahsisinden başka çare olmadığı görülmüş ve aileye sadaka-i seniyye olarak bir miktar maaş bağlanmıştır (BOA, MF. MKT, 82/6). Vefat eden Misbah Sultanı Efendi'nin annesi Sara, hanımı Arife ve kız kardeşi imzalarıyla fakirlik ve ihtiyaçlarını dile getiren geçimlerinin sağlanması için belediyeden kendilerine bir miktar maaş bağlanması talebinde bulduklarını gösteren dilekçe Beyrut Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilmiştir. Bunların gerçekten kimsesiz ve son derece fakir oldukları, oturdukları mahallede yapılan tahkikat ve mahallenin imam ve muhtarından alınan bilgilerle de doğrulanmış ve talebe istinaden Dâhiliye Nezareti tarafından bu ihtiyaç sahibi kimselere sadaka-i seniyye olmak üzere belediye sandığından ayda 30 kuruş maaş tahsisine izin verilmiştir (BOA, DH. MKT, 647/56).

Padişahın hediye sisteminden zabıt kâtipleri de yararlanmıştır. Sadâret tarafından Maliye Nâzırlığına gönderilen bir yazıda yirmi iki sene hizmetten sonra hastalığa yakalandığından dolayı Adana Şeriye Mahkemesi Zabıt kâtiplerinden Veliyyüddin kendisine bir miktar maaş bağlanması talebinde bulunmuş, padişah tarafından gereğinin yapılması konusunda Sadârete emir verilmiştir. Daha sonra bu kişi görev yerinden soruşturulmuş ve birkaç seneden beri gözleri görmediği öğrenilmiştir. Bu sebeple Eytam ve Aramil-i İlmiye İnfak Nizamnamesi gereği bu gibi kişilere emekli maaşı bağlanması uygun olmadığından mahallî belediye gelirlerinden ya da padişaha ait sadaka olmak üzere uygun miktar maaş bağlanmasının münasip olacağı bildirilmiş ve gereği yapılmıştır (BOA, BEO, 83/6192).

Atiyye-i seniyyeler Osmanlı Devleti'nin varlığı boyunca değişim içinde olmuştur. Ancak 1840'lardan itibaren Padişahın kişisel hediyeleri olmaktan çıkarak

daha çok bürokratik devleti temsil eden ve padişah adına verilen bir hediye şeklini almıştır.

3.2. II. Abdülhamid Dönemi'nde Sosyal Yardımların Finansal Kaynakları

II. Abdülhamid padişah olarak, yoksul tebaanın yegâne koruyucusu olma düşüncesini sergilemek konusunda sayısız yardıma imza atmıştır. Mesela 1882 yılında İstanbul'da ağır geçen kış mevsiminde Hazine-i Hassa Nezareti tarafından 15.300 kuruşluk bir harcama yapılarak 33.528 kıyyelik (1300 gram altın) kömür alınmış ve padişahın ismiyle İstanbul'daki yoksullara dağıtılmıştır. Yine 1898 senesinde II. Abdülhamid, İstanbul'un yoksullarını, yetim ve öksüzlerini dondurucu kış soğğundan korumak için ceyb-i hümayundan bir miktar para harcamıştır. Tablo 2'de de görüldüğü üzere II. Abdülhamid döneminde çeşitli türlerde yardımlar yapılmıştır. Bu yardımların %4,92'si felaketzedeler, yoksullar, Hicaz'daki ihtiyaç sahipleri, mahkûmlar, yaralı asker ve ailelerine, %63,69'u camiler, medreseler, ihtidalar, mevlitler, Mekke'deki misafirhaneler, yoksul hacılar, sünnet törenleri, teke ve zaviyelere yapılmıştır. Yardımların geriye kalanının %24,64'ü Osmanlı armaları, kütüphaneler, ziraat alanında yapılan araştırmalar, askeri nitelikli harcamalar ve bayındırlıklara, %6,75'i ise Darülaceze ve Hamidiye Etfal Hastanesine yapılmıştır (Özbek, 2016: 171-185).

II. Abdülhamid dönemi sosyal yardım işleri incelendiğinde sosyal yardım için ayrılan payın diğer harcamalardan daha az olduğu görülmektedir. Mesela yoksul kişiler için yapılan yardım kapsamında harcanan pay %0,8, felaketzede kişilere yardım için tahsis edilen pay %2,6, yaralı asker ve ailelerine yapılan yardım %0,8 ve yoksul mahkûmlara ayrılan payın ise %0,6 olduğu görülmektedir (Tablo 2).

Tablo 2: Tablo.2. II. Abdülhamid'in Hayır İşlerinin %'lik Türlerine Göre Dağılımı

Camiler	32,86
Medreseler	1,87
Türbeler	4,78
Tekke ve Zaviye	11,49
İhtida	0,59

Sünnet Törenleri	0,17
Saat Kuleleri	2,88
Osmanlı Armaları	1,41
Felaketzedelere Yardımlar	2,62
Hicazda 'ki Yoksul Ahaliye Yardımlar	0,45
Hamidiye Etfal Hastanesi	4,52
Ziraat Alanında Araştırma	0,41
Kütüphanelere Yardım	0,73
Mevlitler	1,12
Askeri Nitelikli Harcamalar	3,71
Yoksullara Yardımlar	0,8
Darülaceze	2,23
Mektepler	8,21
Mahkûmlara Yardımlar	0,62
Mekke'deki Misafirhaneler	9,83
Bayındırlıklar	7,29
Yoksul Hacılara Yardımlar	0,98
Yaralı Asker ve Ailelerine Yardımlar	0,43

Tablo 2, (Özbek, 2016: 185).

II. Abdülhamid döneminde sosyal yardımlaşmanın devamlılığı için birçok önemli kurum yapılmış ve Hamidiye Etfal Hastanesi de bu önemli kurumlardan biri olmuştur. Sultan sosyal yardımlaşma konusunda sağlık kurumlarına şahsî bir önem vermiştir. Hamidiye Etfal Hastanesi Osmanlı Devleti'nin ilk çocuk hastanesi olmasıyla büyük bir önem taşımaktadır. Hastanenin 13.000 Osmanlı altını değerindeki inşası Sultanın kendi kesesinden karşılanmıştır. Sultan için sağlık konusunun bu denli önem arz etmesinin insani ve siyasi nedenleri bulunmaktadır. Çünkü pandemik hastalıklardan binlerce kişinin hayatını kaybetmesi Osmanlı Devleti'nin nüfusunda ciddi miktarda azalmaya neden olmuştur. Bu doğrultuda Hamidiye Etfal Hastanesinin ilk başta sadece çocuk hastanesi olarak kurulsa da hastaneye zamanla farklı poliklinikler eklenmiş ve hastane halkın tümüne hizmet eden bir kurum olmuştur (Karataşer, 2019: 62-65).

II. Abdülhamid döneminde kurulan kurumsal sosyal yardım müesseselerinin en önemlisi Darülaceze olmuştur. Ülke nüfusunun hızlı bir şekilde artmaya devam ettiği bir dönem içinde serserilik, dilencilik oranları yükselmiş ve toplumsal bir problem halini almıştır. Ortaya çıkan toplumsal problemler Osmanlı'yı yeni

kurumlar açma yoluna götürmüştür. Osmanlı'nın yaşadığı savaşlar nedeniyle toplumsal yapı ve aynı zamanda ekonomik yapı da kötüye gitmiştir. Nitekim muhtaç kimselere yardım etmek amacıyla bir kurum teşebbüs ettirilmesi toplum tarafından kabul edilmiş ve Darülaceze'ye halk tarafından para desteği sağlanmıştır. Yardımların yapılmasında aksaklıklar yaşanan durumlarda ise Nezaretlere yazılan yazılarda Darülaceze kurumunun mühim bir kurum olduğundan bahsedilerek yardımların intizamlı bir şekilde yapılması istenmiştir. Talepler müspet sonuçlar doğurmuş ve Darülaceze kurumu çok kısa bir zaman içerisinde faaliyetine başlayabilmiştir. Darülaceze muhtaç kimselere hizmette bulunmak gayesiyle faaliyete geçse de zamanla kadın ve çocukları da koruyacak kurumlar faaliyete geçmiştir. Böylece Osmanlı yapısında daimî olarak var olan muhtaçlara yardım hususu daha da kurumsallaşarak ilerlemiştir (Karataşer, 2020:795).

II. Abdülhamid'in hayratının mali kaynağı yalnızca atıyye-i seniyye tertibi değildir. Atıyye-i seniyyenin yanı sıra sosyal yardım politikalarının devamlılığının sağlanabilmesi ancak II. Abdülhamid'in kontrolü altında olan Emlak-ı Seniyye ve Hazine-i Hassanın finansal olanakları ile mümkün olmuştur. Daha önce hiçbir padişah II. Abdülhamid'in sahip olduğu finansal güce sahip olamamıştır. Padişahlık kurumu unvanıyla dağıtılan ihsanlar, bu finansal kaynaklarla birlikte II. Abdülhamid'in kişisel ihsanları olarak dağıtılma imkânına kavuşmuştur (Özbek, 2016: 127).

II. Abdülhamid döneminde sosyal yardımlara özellikle önem verilmiştir. Bu doğrultuda yapılan harcamalarda bütçelerde yerini almıştır.

Tablo 3: II. Abdülhamid Dönemi Bütçedeki Sosyal Yardım Ödemeleri (Kuruş)*(Güran,2003:95-151).*

DÖNEM	Muhtacin Maaşı	Mazulîn ve Mütekaidîn ve Muhtacin Maaşları ve Saire	Çıraklık ve Muhtacin Maaşı	Maâşât-ı Zâtiye	Emval-i Eytam Re'sülmal ve Reddiyatı	Askerî Tekaüd Sandığı	Sıhhiye
1876/1877	-	61.073.500	-	-	-	-	8.428.500
1877/1878	-	65.599.000	-	-	-	-	8.433.000
1879/1880	-	62.194.543	-	-	-	-	7.105.169
1880/1881	-	59.356.409	-	-	-	-	7.105.169
1882/1883	-	-	-	55.351.330	-	-	6.346.739
1883/1884	-	-	-	56.935.377	-	-	6.510.728
1884/1885	-	-	-	-	-	-	5.953.000
1887/1888	-	-	-	31.017.500	-	-	7.373.100
1888/1889	-	-	-	-	950.000	20.027.259	4.962.495
1889/1890	-	-	-	34.419.979	950.000	20.027.259	7.928.688
1890/1891	-	-	-	34.719.962	-	20.027.259	8.477.820
1891/1892	-	-	-	34.719.962	-	20.027.259	7.363.613
1892/1893	-	-	-	34.924.807	-	19.474.520	7.443.700
1893/1894	-	-	-	35.027.171	-	19.474.520	7.877.617
1894/1895	-	-	-	35.453.655	-	19.474.510	7.319.624
1895/1896	-	-	-	36.269.465	-	20.027.259	7.319.624
1896/1897	-	-	-	30.953.926	-	19.474.520	9.384.241
1897/1898	-	-	-	-	-	18.024.534	9.383.101
1898/1899	-	-	-	-	-	18.024.534	9.043.820
1899/1900	-	-	-	47.122.904	-	20.027.259	8.624.310
1900/1901	-	-	-	45.603.399	-	28.906.327	8.429.200
1901/1902	-	-	-	47.968.974	-	28.906.327	7.543.680
1902/1903	-	-	-	49.278.146	-	28.906.327	7.814.080
1904/1905	11.775.233	-	5.726.238	-	-	28.906.327	8.292.080
1905/1906	-	-	18.013.416	-	-	28.906.327	9.102.080
1906/1907	-	-	19.266.746	-	-	28.906.327	9.577.080

Sosyal refah uygulamaları yalnızca yoksullarla sınırlı kalmamış, maâşât-ı zâtiye, mütekaidî-i kaime, çıraklık ve muhtâcîn, muhtâcîn maaşısı ve mazulîn maaşısı gibi maaşlara ayrılarak bu sayede diğer ihtiyaç sahibi kimselere de sosyal yardım kapsamında maaşlar bağlanmıştır.

Sosyal yardımlar kapsamında muhtâcîn maaşlarının bütçe içinde 1876'dan 1881 yılına kadar Mazulîn ve mütekaidîn ve muhtacın maaşları ve saire (azledilmiş, emekli ve ihtiyaç sahibi kimseler) ödemeleri olarak toplam 248.223.452 kuruş, 1882 yılından 1903 yılları arasında maaşât-ı zatiye ödemeleri olarak toplamda 609.838.557 kuruş, 1904-1905 yılları arasında muhtacın maaşısı ödemesi olarak 11.775.233 kuruş, çıraklık ve muhtacın maaşısı olarak 5.726.238 kuruş, 1905-1907 yılları arasında ise sadece çıraklık ve muhtacın maaşısı ödemesi olarak toplamda 37.280.162 kuruş olarak ödemelerinin yapıldığını görmekteyiz. Muhtaç kimseler için yapılan ödemelerin toplamı ise 1876-1907 yılları arasında 12.670.575.171 kuruş olmuştur. Fakat muhtacın maaşısı ödemeleri 1884-1885, 1888-1889, 1897-1898, 1898-1899 dönemlerde kesintiye uğramıştır. Ayrıca 1888-1890 yılları arasında bütçe ödemeleri içinde Emval-i eytam re'sülmal ve reddiyatından yetimlerin ihtiyaçlarının karşılanması için 1.900.000 kuruş, sıhhiye nezaretinden sağlık giderleri için 1876-1907 yılları arasında 203.142.258 kuruş, emekli asker ve yakınlarına gerekli ödemelerin yapılması için askerî tekaüd sandığından 1888-1907 yılları arasında 407.548.654 kuruş ödeme yapılmıştır.

SONUÇ

XIX. yüzyıl boyunca yoksulluk çekenlerin, ihtiyaçlarının giderilmesi için devlete bir şekilde talebini iletmesi ile birlikte talepleri doğrultusunda, haklarında gerekli araştırmalar yapıldıktan sonra devletten yardım alabildikleri görölmektedir.

Yapılan sosyal yardımlar kimi zaman kıtlık dönemlerinde, kimi zaman deprem, sel, salgın hastalıklar gibi felaket dönemlerinde bu tarz sorunların çözümü için bir tedbir olarak ele alınmıştır. Özellikle II. Abdülhamid Dönemi'nde ülkenin çeşitli bölgelerinde yaşanan kıtlıklar sebebiyle halk ciddi beslenme sorunları, ekonomik zorluklar yaşamış ve farklı bölgelere göç etmiştir. Ancak nüfus dağılımında dengesizliği önlemek amacıyla zaman içerisinde göç edenlerin tekrar kendi bölgelerine iade edilmeleri ve bu kimselere yapılan tarıma devam edebilmeleri, geçimlerini sağlayabilmeleri için büyük baş hayvan, bir miktar para yardımı ve hububat yardımları yapılmıştır. Zaman içinde ise yoksulluğu engellemek için üretilen bu çözümler bir politika halini almıştır.

II. Abdülhamid modernleşme yönünde pek çok yeniliği ortaya çıkarmıştır. II. Abdülhamid'in yeniliklerinin içinde muhtâcîn maaşı ve Tev'em maaşı uygulamalarının önemli bir yeri bulunmaktadır. Muhtâcîn maaşına başvuran Osmanlı vatandaşlarının arasında ayırım yapılmaksızın geçimlerini sağlayabilmeleri, hayatlarını devam ettirebilmeleri için düzenlenmiş bir giderdir. II. Abdülhamid döneminde Muhtâcîn maaşı ödemeleri maddi yönden zor durumda olan kişilere geçimlerini sağlayabilmeleri ve hayatlarını sürdürebilmeleri için aktarılan mühim bir kaynak olmuştur. Bu ödemeler monarşik siyaset yapısıyla örtüşen ve padişahın ihsanı, hediyesi biçiminde fakir kimselere dağıtılmış, muhtâcîn maaşı talebinde bulunanlar mecburi ihtiyaçlarını giderebilmek için devletten yardım talep etmişlerdir.

Birçok örnekte görüldüğü üzere Muhtâcîn maaşı tahsisatı her kesimden Osmanlı vatandaşının birleştiği bir uygulama olmuştur. Yapılan bu destek ödemeleri padişah eşinden devlet görevlisine, dul kadınlardan yetim ve öksüzlere kadar ihtiyaç seviyeleri birbirinden ne kadar ayrı olursa olsun talepte bulunan ve yapılan araştırmalar sonucunda durumu bu maaşı almaya uygun olan herkese verilmiştir.

Tev'em maaşı ise yardıma ihtiyacı olan ailelerin ikiz veya üçüz çocukları doğduğunda bu çocukların bakımlarında karşılaşacakları güçlükler dolayısıyla oranlanmış bir şekilde gerçekleştirilen maddi yardımlardır. Tev'em maaşı ödemeleri yalnızca ikiz veya üçüz çocuğu bulunan ailelere yapılan maddi bir yardım oluşturmaktadır. İlk başta yalnızca ikiz veya üçüz çocuklar üzerinden gerçekleştirilen bu ödemeler zaman içerisinde çocuklara yapıldığı oranlarda annelerine de ödenecek şekilde değiştirilmiş ve yaygınlaştırılmıştır.

II. Abdülhamid'in gerçekleştirdiği yardımlar özellikle diğer dönemlerdeki yardım işlerinden farklılıklar göstermiştir. II. Abdülhamid Dönemi'ndeki yardım işlerinin farklı olmasını sağlayan husus, geleneksel hayır figürlerini modern bir saltanat yapısı çerçevesinde sentezlemiş olmasıdır.

Osmanlı Devleti son dönemlerinde ekonomik ve siyasi yönden büyük sıkıntılar yaşamış hatta dağılma sürecine yaklaşan bir süreçten geçtiği halde tüm olumsuzluklara rağmen yardıma muhtaç kişilerin bakmakta güçlük yaşadığı ikiz ya da üçüz çocuklarına tev'em maaşı, yardım talebinde bulunan ihtiyaç sahiplerine Muhtacîn maaşı ödemesi yapmıştır. Hatta kıtlık, salgın ve savaş dönemlerinde ise yardım komisyonları ve yardım sandıkları kurarak halkın yardımına koşmuştur. Tüm bunlar göz önüne alındığında, II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti için sosyal devlet anlayışının önem teşkil ettiği ve devletin büyük ölçüde refah devleti yapısını oluşturduğu açıkça görülmektedir.

KAYNAKLAR

- Akar, Ş. K. (1998). 1876-1909 Bütçelerine Göre II. Abdülhamid Dönemi Maliyesi, *Basılmamış Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akgündüz, A. (2000). *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Paneli*. II. Abdülhamid Zamanında Yapılan Hukuki Düzenlemeler ve Hukuk Devleti Anlayışı, İstanbul: Bilge Yayınları.
- Akyıldız, A. (2006). “Muhtar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. XXXI, İstanbul: 50-53.
- Akyıldız, A. (2003). *Para Pul Oldu, Osmanlı’da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum*. İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Akyol, E. D. (2011). Osmanlı Devleti’nde Yoksulluğu Azaltma Stratejileri ve Bu Stratejilerin Sürekliliği Ve Değişimi. *Yoksullukla Mücadele Stratejileri Sempozyumu*, 67.
- Akyol, E. D. (2013). Sultan II. Abdülhamid Döneminde Sosyal Politika Uygulamaları. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 7 (31), 33-47.
- Alkan, M. Ö. (1999). Toplumsal ve Siyasal Açından 1894 İstanbul Depremi Üzerine. *Toplumsal Tarih Dergisi*, XII, Sayı 70. 11-17.
- Arpacı, S. (2005). *Sultan II. Abdülhamid*. İstanbul: Işık Yayınları.
- Ayar, M. (2007). *Osmanlı Devleti’nde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*. İstanbul: Kitapevi Yayınları.
- Aydiner, M. (2006). Küresel Isınma Tartışmalarına Tarihten Bir Katkı: Arşiv belgeleri ışığında XVIII. yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır ve Çevresinde Meydana Gelen Büyük Kıtık ve Alınan Tedbirler. *II. Uluslararası Osmanlıdan Cumhuriyete Diyarbakır Sempozyumu*, 123-138.
- Aytekin, A. (2006). 1914-1924 Yılları Arasında Korunmaya Muhtaç Çocuklar ve Eğitimleri, *Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. S.5.
- Azmi, Ö. (2009). *Panislamizm*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Barkan, Ö. L. (1962). Osmanlı İmparatorluğu’nda İmaret Sitalerinin Kuruluş ve İşleyişi Tarzına Dair Araştırmalar. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23 (1-2). 239-296.
- Baskıcı, M. (2003). Osmanlı tarımında makineleşme: 1870-1914. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 58 (1). 29-3.

- Boratav, K. (2016). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Bölükbaşı, Ö. F. (2005). *Tezyid-i varidat ve tenkih-i masarifat. II. Abdülhamid döneminde mali idare*. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.s.119-120.
- Canüzmez, B. (2018). Türkiye'de 2002-2016 Arasında Sosyal Yardım Sisteminin Değerlendirilmesi. *Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi.s.6.
- Cezar, Y. (1986). *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi XVIII. yy' dan Tanzimat'a Mali Tarih*. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Cevdet Paşa, A. (1884). *Tarih-i Cevdet 1822-1895*. Cilt VI-VII. İstanbul: Dar ü-tıbaat ül-Amire Kitapları Matbaası, s.144.
- Çelik, C. (2014). Osmanlı Yönetiminde Kıbrıs'ta Kıtık ve Çözüm Yolları 1869-1874. *Cedrus* (2), s.497-525.
- Çiçek, C. K. (1999). *Osmanlı Ansiklopedisi Cilt XII, Hanedan. İçinde II. Abdülhamid İktidarı ve Hayatı*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. S.256.
- Davis, N. Z. (2003). Conclusion. *M. Bonner, M. Ener, & A. Singer içinde, Poverty and Charity in the Middle Eastern Contexts* (315-324). Albany: Suny Press.
- Demirağ, Y. (2002). Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşayan Azınlıkların Sosyal ve Ekonomik Durumları. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 13 (13), 15-33.
- Demirelli, K. (2001). İstanbul'da Meydana Gelen Büyük Depremler ve İstanbul'un Geoteknik Açından İncelenmesi. *Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Demirkol, K. (2018). Adana ve Kolera 1890-1895. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (56), 141-156.
- Dicleli, V. (1946). Yoksulluk ve Sosyal Yardım Şekilleri. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 3 (1). 108-124.
- Dinç, G., Şimşek, F., & Eroğlu, H. (2009). Osmanlı İmparatorluğunda Tev'em Maaşı. *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (16), 77-100.

- Dinçer, H., Uzunkaya Ş.S. & Yüksel S. (2018). Sultan II. Abdülhamid Dönemi Ekonomi Politikalarına Yönelik Tarihsel Bir İnceleme. *V. Yıldız Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*, 67.
- Eldem, V. (1970). *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartlar Hakkında Bir Tetkik*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Emecen, F. M. (1991). Atiyye-i Seniyye. *DİA*, IV, 64.
- Ener, M., Singer, A., & Bonner, M. (2003). *Poverty and Charity in the Middle Eastern Contexts*. Albany: Suny Press.
- Engin, V., Uçar A. & Doğan O. (2013). *Osmanlı'da Ulaşım Kara-Deniz-Demiryolu*. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.
- Erkal M. (2013). Zekât. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 44, 207-209.
- Erler, M. Y. (2010). *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık 1800-1880*. İstanbul: Libra Kitap.
- Es, M. (2007). Kentsel Yoksulluğun Azaltılmasında Sosyal Belediyeciliğin Rolü, *Yerel Siyaset Dergisi*, 13. Sayı.
- Eser, H. B., Memişoğlu D. & Özdamar, G. (2011). Sosyal Siyasetin Üretilmesi Sürecinde Refah Devletinden Neo Liberal Devlete Geçiş: Devletin Kamu Hizmeti Sunma İşlevinin Değişimi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16 (2), 201-217.
- Fidan, A. (2006). Sosyal Politikaya Katkısı Açısından 5393 Sayılı Belediye Kanunu. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gönüllü, A. (2010). Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Meydana Gelen Sel Baskınları 1857-1913. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 28, 351-373.
- Gül, A. (2009). Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtık. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2 (9), 144-158.
- Gümüş, M. (2008). Anayasal Meşrûti Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı'nın Tam Metin İncelemesi. *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 47, 215-240.
- Gündoğan, N. (2008). Türkiye' de Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadele. *Ankara Sanayi Odası Dergisi*, 42-56.
- Güngör, F. (2017). Türkiye' de Milli Bankacılığın Doğuşunda Memleket Sandıklarının Yeri ve Önemi. *Turan Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 9 (36), 645-654.

Güran, T. (1989). *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi; Bütçeler ve Hazine Hesapları, 1841-1861*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Güran, T. (2003). Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841-1918. *Prime Ministry-State Institute of Statistics Publications, Historical Statistics Series, Vol: 7*.

Güran, T. (2006). *Ekonomik ve Malî Yönleriyle Vakıflar*. Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları, Kitabevi, İstanbul.

Güvercin, H. C. (2004). Sosyal Güvenlik Ve Türkiye' de Sosyal Güvenliğin Tarihçesi. *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 57 (2). 89-95.

Hacımahmutoğlu, H. (2009). Türkiye'deki Sosyal Yardım Sisteminin Değerlendirilmesi. *DPT Uzmanlık Tezi*, Ankara.

İnalçık, H. (1980). Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınevi.

Kahya, E. & Erdemir, A. D. (2000). *Bilimin Işığında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tıp ve Sağlık Kurumları*. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.

Karademir, Z. (2014). *İmparatorluğun Açlıkla İmtihani, Osmanlı Toplumunda Kıtıklar 1560-1660*. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Karal, E. Z. (1998). *Osmanlı Tarihi*. Cilt VII. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Karataş, K. (1999). *Sosyal Refah: Kavramsal Boyutu, Gelişimi ve Nitelikleri, Yaşam Boyu Sosyal Hizmet; Prof. Dr. Sema Kut'a Armağan*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi S.H.Y.O. Yayınları. s. 33-43.

Karataşer, B. (2013). 1914-1923 Arası İstanbul'un İaşesi ve İhtikâr Sorunu. *Yayınlanmış Doktora Tezi*. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.

Karataşer, B. (2019). II. Abdülhamid Döneminde İlk Çocuk Hastanesi: Hamidiye Etfal Hastanesi Hakkında Bir Değerlendirme. *İzmir Demokrasi Üniversitesi Üçüncü İktisat Kongresi Bildirileri-2*. Cilt II, 57-68.

Karataşer, B. (2020). Himaye-i Etfal Cemiyetinin Mali Durumu Hakkında Bir Değerlendirme. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5 (2), 736-758.

Karataşer, B. (2020). Darülaceze'nin Kuruluş Gelir Giderleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 15(2), 793-810.

Karpat, K. H. (1985). *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*. Madison: University Of Wisconsin Press.

Karpat, K. H. (2002). *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum Kuramsal Değişim ve Nüfus*. (Çev. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan). İstanbul: İmge Kitabevi.

Kazgan, H. (1991). *Galata Bankerleri*. İstanbul: Tük Ekonomi Bankası Yayınları.

Keskinkılıç, E. (1997). Osmanlı Düyûn-ı Umumiyye İdaresinin Kuruluşu, Gelişimi, Çalışma Safhaları ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri. *Basılmamış Doktora Tezi*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Keyder, Ç. (1980). *Ottoman Economy And Finances*. İçinde *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1071-1920*. Editör: Osman Okyar ve Halil İnalçık, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

Kızıltan, Y. (2006). I. Meşrutiyetin İlanı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebûsân'ı. *Ankara Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 26 (1). 251-272.

Kinberg, L. (1989). Compromise of Commerce: A Study of Early Traditions Concerning Poverty and Wealth. *Der Islam*, 193-212.

Kinross, L. (2008). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükselişi Ve Çöküşü*. (Çev. Meral Gaspıralı). İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.

Kurt, M., Çakır, B. & Demir, K. (2016). Türkiye'de modern yönetimin erken dönemleri: Geç-Osmanlı Döneminde Fabrikalar, Sanayi Mektepleri Ve Yabancı Uzmanlar. *Istanbul Business Research*, 45, 154-165.

Kuruca, N. (2007). Salgın Hastalıkların XIX. yüzyılda Trabzon ve Havalisinde İktisadi ve Sosyal Hayata Etkileri. *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9, 11-22.

Kuzucu, K. (1999). Osmanlı Döneminde İstanbul Depremleri. *Osmanlı (Toplum)*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 678-686.

Kütükoğlu M.S. (1994). *Osmanlı İktisadî Yapısı, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, I*, Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu. İstanbul: İslam, Tarih, Sanat Ve Kültür Araştırma Merkezi. 513-514.

Mengirkaon, S. (2017). Osmanlı'da Sosyal Devlet ve Kriz Yönetimi: 19. yüzyıl Diyarbakır'ında Kıtılık. *Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (1-2), 139-155.

Muşmal, H. (2008). XX. yüzyılın Başlarında Beyşehir Gölü ve 1910-1911 Yılları Büyük Taşkın Hadiseleri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 23, 232.

Necipoglu, N. (1993). *Depremler, Bizans Dönemi*. Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C.III. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları.

Oğuz, A. (2016). 19. yüzyılın Son Çeyreğinde Yozgat'ta Açlık, Kıtlık Ve Zahire Ticareti. *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu*, 530-537.

Ortaylı, İ. (1984). 19. yüzyıl Ankara'sına Demiryolunun Gelişi, Hinterlandının ve Hinterlanddaki Eylemlerinin Değişimi. *Tarih içinde Ankara (Eylül 1981 ODTU Seminer Bildirileri)*. 209-221.

Ortaylı, İ. (1998). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Ortaylı, İ. (2002). *Osmanlı Toplumunda aile*. İstanbul: Pan Yayıncılık.

Özbek, N. (2006). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Yardım Uygulamaları, Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. Ankara: Phoenix Yayınevi.

Özbek, N. (2016). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Özcan, A. (1991). II. Mahmud'un Memleket Gezileri. İçinde, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları. 361-378.

Öznel, M. (2007). II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi. *Yayınlanmış Doktora Tezi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Öznel, F. (1994). 10 Temmuz 1894 İstanbul Depremi Raporu. Ankara: T.C. Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Afet İşleri Genel Müdürlüğü Deprem Araştırma Dairesi.

Öztürk, M. (1990). Güney-Doğu Anadolu'da Fiyatlar. *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.99-121.

Öztürk, N. (1993). M. Hamdi Yazır'ın Vakıfçılık Anlayışı. *Elmalı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, 208-214.

Öztürk, N. (1995). *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

Öztürk, N. (2019). Osmanlı Su Yapılarında Vakıfların Rolü: Tesis, Onarım ve Hizmet Giderlerinin Finansmanı. *T.C.Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıflar Dergisi, 80.yıl Özel Sayısı*. 135-157.

- Pamuk Ş. (2007). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pomeranz, K. (2000). *The great divergence: China, Europe And The Making Of The Modern World Econom*. Princeton: Princeton University Press.
- Sarıcaoğlu, M. E. (2007), Osmanlı Vakıfları Hakkındaki Tartışmalar. *Vakıflar Dergisi*, 30. Sayı.
- Satılmış, S. (2014). 19. yüzyılda Bir Büyük Felâket: 3 Nisan 1881 Sakız ve Çeşme Depremi. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 29 (2), 605-624.
- Satılmış, S. (2016). 1893 Malatya Depremi ve Afet Yönetimi. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 39, 137-177.
- Seyhan, S. (2014). Türk İktisat Tarihinin Önemli Bir Kaynağı: İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası. *Atatürk İletişim Dergisi*, 165-174.
- Shaw, S. J., & Shaw, E. Z. (1976). *History Of The Ottoman Empire And Modern Turkey: Volume 2, Reform, Revolution, And Republic: The Rise Of Modern Turkey 1808-1975. Vol. 11*. England: Cambridge University Press.
- Singer A. (2004). *Osmanlı'da Hayırseverlik, Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmareti*, Çev. Dilek Şendil, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Şahin, H. (1993). 1993, *Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişimi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2011). *Devr-i Hamid. Sultan II. Abdülhamid içinde Sultan II. Abdülhamid Dönemi İktisadi Yapı*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları. 173-243.
- Tabakoğlu, A. (2018). *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tahsin Paşa, (2015). *Sultan Abdülhamid (Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları)*, İstanbul: İz yayıncılık.
- Tekeli, İ. (2000) *Kent Yoksulluğu ve Modernite'nin Bu Soruna Yaklaşım Seçenekleri Üzerine, Yoksulluk: Bölgesel Gelişme Ve Kırsal Yoksulluk Ve Kent Yoksulluğu içinde*, İstanbul: TESEV, Devlet Reformları Serisi. 139-160.
- Tuna, Y. (2019). Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi). *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (2), 1-10.
- Ulutan, B. (1991). Tanzimat Döneminde Para Ve Bankacılık Uygulamaları. *Tanzimat'ın 150.Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, Ankara: Milli Kütüphane Başkanlığı Yayınları. 363-365.

Uzun, A. M. (2003). Yoksulluk Olgusu Ve Dünya Bankası. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, 4 (2), 155-174.

Yaman, K. (2007). Yoksulluk Hukuku: Modernleşme Sürecinde İngiltere-Osmanlı İmparatorluğu Karşılaştırması. *Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Yıldırım, K. (2012). Balkan Savaşlarının Osmanlı'da İşçi Hareketleri Üzerindeki Etkileri. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 12 (2), 213-234.

Yılmaz, Ö. (2017). 1847-1848 Kolera Salgını Ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri. *Avrasya İncelemeleri Dergisi-Journal of Eurasian Inquires*, VI, 1, 23-55.

Yılmazçelik, İ. (2005). XVIII. Ve XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde (Anadolu'da) Meydana Gelen Tabii Afetler. *XIV. Türk Tarih Kongresi, Eylül 2002 Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. II, 665-693.

Yücel, E. (1971). Tarih Boyunca İstanbul Depremleri. *Hayat Tarih Mecmuası*, 6, 63.

Zarinebaf-Shahr, F. (2000). *Osmanlı Kadınları Ve 18.yüzyılda Adalet Arama Geleneği, Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*. ed. Madeline C. Zilfi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Zengin, E., Şahin, A., & Özcan, S. (2012). Türkiye'de Sosyal Yardım Uygulamaları. *Yönetim Ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19 (2), 133-142.

Quataert, D. (2004). *19.yüzyıla Genel Bakış, Islahatlar Devri 1812-1914*. H. İnalcık, D. Quataert (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 2. Cilt* içinde, İstanbul: Eren Yayınevi. 885-1041.

İNTERNET ERİŞİMİ KAYNAKLARI

03.04.2020, TBMM Açık Erişim

Muhtâcîn Maaşu Nizamnamesi Düstur, İstanbul (Matbaa-i Osmaniye) 1330, II. Tertip, C. II, s.400-403. <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/71>

GAZETELER

Tercüman-ı Hakikat Gazetesi, 12 Ca 1298. Sayı 840, 1.

ARŞİV KAYNAKLARI

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA) Belgeleri, İstanbul Kâğıthane.

1.Babiâli Evrak Odası Sadâret Evrakı

Sadâret Mektubi Kalemi Mühimme, BOA, A. MKT. MHM.501/39.

BOA, BEO, 42/3126, 83/6192, 166/12379, 380/28473, 919/68898, 978/73306, 1024/76787, 1803/135176, 2191/164267, 3979/298367, 4144/310782.

2. Dâhiliye Nezareti

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi

BOA, DH. MKT, 1091/8, 1192/72, 1484/45, 1484/40, 1484/70, 1589/114, 1597/42, 1793/157, 1795/76, 264/64, 1721/108, 402/56, 1331/17, 1405/110, 1432/118, 1458/29, 1498/80, 1527/7, 13/1, 950/1, 2636/63, 1304/30, 224/30, 1604/118, 1707/66, 1713/39, 1065/8, 1708/113, 647/56, 411/40, 1931/46, 1728/102, 1091/8.

3. İrade Tasnifi

İrade Hususi

BOA, I. HUS, 27/102, 45/24, 61/17, 90/93, 73/64, 73/61, 66/42/1, 66/42/2, 66/42/3, 37/109, 158/18, 9/63, 34/58, 52/42, 59/26, 61/61.

İrade Meclis-i Mahsus

BOA, I. MMS.111/4761.

4.Mektubî Kalemi

BOA, MF. MKT, 82/6.

İrade Maliye

BOA, I. ML, 41/1.

5.Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti

BOA, ML. EEM, 194/85, 480/12.

6.Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Odası

BOA, MKT. MHM, 622/9.

7. Meclis-i Vükelâ

Meclis-i Vükelâ Mazbataları

BOA, MV, 52/41.

8. Yıldız Tasnifi

Yıldız Sadâret Hususî Maruzât Evrakı

BOA, Y.A. HUS, 316/101.

Yıldız Esas Evrakı

BOA, Y. EE, 113/26.

Yıldız Mütenevvî Maruzât Evrakı

BOA, Y. MTV. 292/176.

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Journaller

BOA, Y. PRK. AZJ, 11/127, 23/100, 18/60, 23/65, 23/66, 48/68.

Yıldız Esas Evrakı

BOA, Y.PRK. EA. A, 2/72.

Yıldız Perakende, Hazine-i Hassa

BOA, Y. PKR. HH, 32/42.

Yıldız Perakende, Sıhhiye Nezâreti Maruzâtı

BOA, Y. PRK. SH, 4/23, 4/90, 4/98.

Yıldız Perakende, Umum Vilayetler

BOA, Y. PRK. UM. 26/63.

9. Zabtiye Nezâreti Belgeleri

BOA, ZB, 320/38.